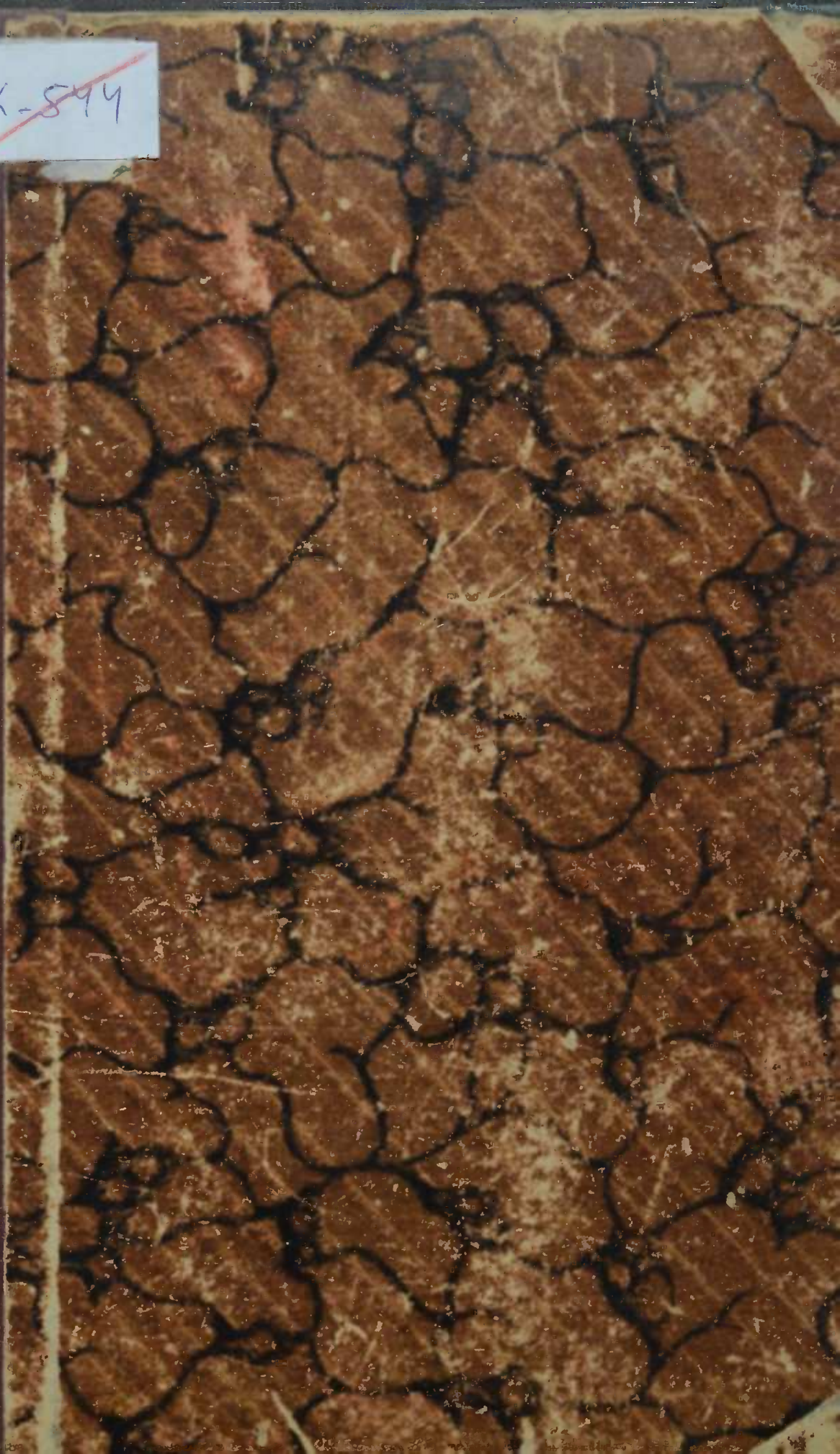


~~2K-594~~



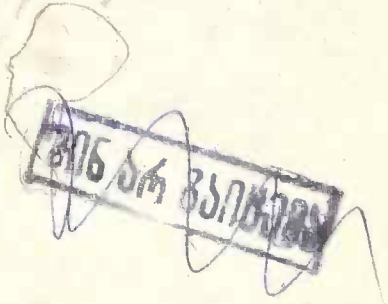
9(47.922)

რ. ჯავახიშვილი

# საქართველოს საზღვრები

ისტორიულად და თანამედროვე თვალსაზრისით

ბ ა ნ ხ ი ლ უ ლ ი



თფილისი  
სახელმწიფო სტამბა  
1919

194-2K544

## შ ე ს ა ვ ა ლ ი .

საუკუნეთა განმავლობაში საქართველოს სახელმწიფოს სამზღვრები ტომობრივ მოსახლეობის სამზღვრებს არა ერთხელ გასცილებია და ძლიერების ხანაში XI—XIII საუკუნემდე, განსაკუთრებით მე XII საუკუნეში დავით აღმაშენებელისა და თამარ მეფის დროს საქართველოს, მთელი ამიერი კავკასიაც-კი ეკუთნოდა. ქვემომოყვანილს მონოგრაფიაში განხილულია საქართველოს მხოლოდ მჭიდროდ შემოფარგლული სამზღვრები, ისე როგორც თვით იგი ისტორიულად და პოლიტიკურ-სახელმწიფოებრივი, აგრედვე გეოგრაფიული და ეკონომიური პირობების წყალობით ჩამოყალიბდა. თითქოს თვით ბუნებას შეუქმნია ქართველ ერისათვის ბუმბერაზი დარაჯი კავკასიონის შთავარი უღელტეხილი ჩდილოეთით და მაღალი მთების ზღუდე სამხრეთით, დასავლეთით-კი მის ტერიტორიას შავი ზღვის, ხოლო აღმოსავლეთით მდინარეების ზოლი აქვს შემოვლებული. ამ მხრივ საქართველო ერთს საუცხოვოდ გარემოზღუდვილს ქვეყანას წარმოადგენს. სხვათა შორის ამ პირობების წყალობითაც შესძლო ქართველმა ერმა თავის ხანგრძლივ ისტორიულ არსებობის დროს მრავალი, ხშირად თავისზე გაცილებით უფრო ძლიერი მტრების მოგერიება და თავისი ეროვნების დაცვა. ეს გარემოება საქართველოს მტრებსაც ესმოდათ და ამიტომ არა-ერთხელ ყოფილა, რომ ჩვენი ქვეყნის ამა თუ იმ მონაპირე კუთხის დაჭერა და ჩამოშორება უცდიათ. მაგრამ საქართველოს პოლიტიკურ მოღვაწეებსა და მთავრობასაც თავისი სახელმწიფოს ამ ბუნებრივ სამზღვრების დაცვის უაღრესი მნიშვნელობა ჩვენი ერის არსებობისათვის მშვენიერად ჰქონდათ გათვალისწინებული და ამის გამო მტრების ყოველს ამგვარს განზრახვასა და წადილს მედგარს წინააღმდეგობას უწყევდენ.

წინამდებარე მონოგრაფია სწორედ საქართველოს სამზღვრებს არაკვევს ისტორიულადაც, — თუ როგორი მოხაზულობა ჰქონდა მას წარსულში ან როგორ იცავდა ამ სამზღვრებს ქართველი ერი საუკუნეთა განმავლობაში, — და თანამედროვე ცხოვრებისა და აწინდელი პირობებისა და მიხედვით, — თუ რა ნაირად უნდა შემოიხაზოს საქართველოს რესპუბლიკის სახელმწიფო სამზღვრები ამ ჟამად, რომ საერთაშორისო სამართლისა, 1783 წ. რუსეთთან დადებულ ხელშეკრულობითა და ეროვნებათა თვითგამორკვევის უფლებით უზრუნველყოფილი ქართველი

ერის პოლიტიკური უფლებები არ შეილახოს და სამართლიანობა აღდგენილი იქმნას.

სამზღვრების მიმოხილვა ჯერ დასავლეთ-ჩრდილოეთითგან იწყობა, შემდეგ აღმოსავლეთისაკენ მიდის, მერმე აღმოსავლეთის სანაპირო ხაზს და სულ ბოლოს სამხრეთის სამზღვარს ეხება აღმოსავლეთითგან მოყოლებული დასავლეთის ხაზის უკიდურეს წერტილამდე.

## I თ ა ვ ი

### ჩრდილოეთის სამზღვარი.

#### § 1. ჩრდილო-დასავლეთის ხაზი. აფხაზეთ-ჯიქეთი.

სრულიად საქართველოს ჩრდილო-დასავლეთის უკიდურეს სამზღვარზე აბხაზეთი იყო და ეხლაც იგივე კუთხე ჰსაზღვრავს საქართველოს რესპუბლიკას. ისტორიულის ცნობების მიხედვით მე-XI-ე საუკუნეში ეს მოსამზღვრე ხაზი საქართველოსა და მეზობელ ქვეყნებს შორის ძალიან ჩრდილოეთით მდებარეობდა, სახელდობრ, იმ ადგილას, სადაც კავკასიონის მთავარი ქედი იწყობოდა. მოსამზღვრე ხაზად მდ. ყუბანის შესართავი და კავკასიის ქედის წვერი ითვლებოდა (ლ. მროველი იხ. ქართველი ერის ისტ. II, 311 და 266). ასე ჩრდილოეთით იმიტომ იყო სამზღვარი წაწეული, რომ მაშინ ჯიქეთი და ალანთა ქვეყანაც აბხაზეთს ეკუთვნოდა. თუ ჯიქნი აბხაზთა მოძმე ტომი იყო და მათი აბხაზეთთან ერთობა სრულებით ბუნებრივად უნდა მიჩნეული იქმნას, ალანთა შესახებ ამის თქმა არ შეიძლება.

მაინცაღამაინც ცხადია, რომ დოაბზუ ანუ ტუაფსე აფხაზთა საკუთრება იყო იმიტომ, რომ თვით ეს საგეოგრაფიო სახელი სწორედ ამასა ჰნიშნავს. მაგრამ საკუთრივ აბხაზების ჩრდილოეთის სამზღვარი ბიჭვინტის მონასტრის ჩრდილოეთით მდებარეობდა. (იხ. ქართველი ერის ისტ. II, 315), ხოლო ამის შემდგომ უკვე აბხაზთა ტომის ჯიქების მიწა-წყალი იწყობოდა.

ვახუშტის სიტყვით მის დროინტელს, მე-XVIII-ე საუკუნის, აბხაზეთსა და ჯიქეთს შორის სამზღვარად ზღვა და კაპოეტის წყალი იყო (გეოგრაფია 406 და 408), ჯიქეთის ჩრდილოეთის სამზღვარი-კი წინანდებურად კავკასიონის ქედი ყოფილა. დასავლეთ საქართველოს 1732 წ. რუკაზეც ჯერ სწერია „კაპოეტის წყალი“, შემდეგ ხაზია გასმული და ნათქვამია „აქეთ ჯიქეთით“ (იხ. რუკა), ე. ი. ჯიქეთი კაპოეტის წყლის იქით, ანუ ჩრდილოეთით მდებარეობსო. თანამედროვე რუკებზე კაპოეტის წყალი არ არის აღნიშნული, მაგრამ 1732 წ. ალექსანდრე მეფის ბრძანებით შედგენილს დასავლეთ საქართველოს რუკაზე და სრულიად საქართველოს მოსკოვში 1743 წ. გადახატულ რუკაზე ეს პდინარე ბი-

ჯვინტის ჩრდილოეთით არის აღნიშნული. მაშასადამე კაპოტი კხლან-  
დელი მდ. ბზიბის ძველი სახელი უნდა იყოს.

თუ 1743 რუკას დავხედავთ, იქითგან სჩანს, რომ სამზღვარი მდ.  
კაპოტის წყალზე ანუ ბზიბზე-კი არა ყოფილა, არამედ ამ მდინარის ჩრ-  
დილოეთით მდებარე კავკასიონის ქედ-ქედ. ზურნაშევის მიერ შედგე-  
ნილს რუკაზედაც სამზღვარი კაპოტის წყლის ანუ ბზიბის საკმაოდ  
შოშორებით, ჩრდილოეთ-აღმოსავლეთით მდებარეობს და მიმდინარე-  
ობს. ეგედა ამ საბუთების გამო უნდა დაფასვენათ, რომ მდ. ბზიბი მთლად  
თავის შემდინარეებით აფხაზეთის სამზღვრებში იყო, ამიტომ მოსამზღვრე  
ხაზი უეჭველად ამ მდინარის აუზის ჩრდილო-აღმოსავლეთისაკენ მდებარე  
გამყოფელი ქედის-ქედ უნდა ყოფილიყო გაკლებული.

ამ ადგილითგან მოყოლებული აფხაზეთის ჩრდილო-აღმოსავლეთ-  
თისაკენ გადახრილი სამზღვრის ხაზი კავკასიონის მთავარ უღელტეხი-  
ლის ქედ-ქედ მიდიოდა და ეხლაც მიდის სვანეთამდის.

ტომობრივ მოსახლეობის მხრივ მე-XVIII-ე ს.-ის დასასრულს აფ-  
ხაზეთი შემდეგ ნაწილებად იყოფებოდა: ერთი იყო ბზიბის ხეობა, რომ-  
ელიც შეიცავდა მდ. ბზიბის ქვემო ნაწილისა და აღმოსავლეთით გუ-  
დაუთამდე, მეორე გუდაუთსა და მდ. კოდორს შუა საკუთრივ აფხაზ-  
თა სათემო იყო. მესამე, აფშილეთი, მდ. კოდორსა და ლალიძგას  
შუა მდებარეობდა. მეოთხე სამურზაყანო, რომელშიაც მოსახლეობა  
მეგრული იყო და ეხლაც არის, მხოლოდ აბხაზეთი ენა და ზნე-ჩვეუ-  
ლებაც შეთვისებული აქვთ, მოთავსებული იყო ლალიძგასა და ენგურს  
შორის შავი ზღვის ნაპირას და მეხუთეს, წიბელდას მდ. კოდორის ხეო-  
ბის შუა ნაწილი ეკავა.

ცნობილია, რომ აღმ. საქართველოს 1783 წ. რუსეთთან დადე-  
ბულმა ხელშეკრულებამ და შემდეგ 1801 წ. შეერთებამ მთელი საქარ-  
თველოს ბედ-იღბალიც გადასწყვიტა და სრულიად საქართველოს რუ-  
სეთის მიერ შეერთება მხოლოდ-და-მხოლოდ ხელსაყრელ დროზე  
იყო დამოკიდებული. ვერც აფხაზეთი გადურჩა ამ ბედს.

თუმცა 17 თებერ. 1810 წ. აფხაზეთის მთავარმა სეფერბეი შარვა-  
შიძემაც რუსეთის მთარველობა მიიღო, მაგრამ კარგა ხანს მე-XIX-ე  
საუკუნის მეორე ნახევრის დამდეგამდე აფხაზეთში მაინც რუსებმა  
ფეხი მტკიცედ ვერ მოიკიდეს და მხოლოდ 1 მაისს 1864 წელს აფხაზეთი  
რუსეთთან საბოლოოდ შეერთებული იყო, თვით აფხაზეთის მთავარს-კი  
მთელის შთამომავლობით მთავრის უფლება სამუდამოდ ჩამოერთვა.

აფხაზები უბრალოდ აღნიშნულნი არ შეპრიგებიან დამოუკიდებლობის მო-  
სკობას და 1866 წელს აფხაზეთში აჯანყება დაიწყო, რომელიც  
რუსთა ძლიერ ჯარის მოსვლისთანავე ჩაქრა. მაგრამ 1877—8 წ. ომის  
დროს აფხაზეთში კვლავ აჯანყება მოხდა.

ყველაზე ძლიერსა და მედგარს წინააღმდეგობას რუსეთის გაბატონებას აბხაზეთში წიბელდა უწევდა. მე-**XIX**-ე საუკუნის **30** წლებითგან მოყოლებული რუსეთის მთავრობა არა ერთხელ ამ კუთხეში დამსჯელ რაზმებსა გზავნიდა ხალმე და ბოლოს მკვადრი მცხოვრებნი იქითგან აყრილ და განდევნილ იქმნენ (**В. Т. Маевский. Кутаисская губерния. Военно-статистическое описание.** ტფილისი 1896 წ. დამატ. № 1 გვ. 54).

1840 წ. ატეხილ ამბოხების გამო ამ კუთხის შალლოზი ადგილებითგან, დალითგანაც, რუსებმა ყველა მეკომურნი აპყარეს (იქვე 56). ხოლო 1867 წლის აბხაზეთის აჯანყების შემდგომ, წიბელდის მოსახლეობის უკანასკნელი ნაწილიც დიდით პატარამდე, დედაბუდიანად აყრილი და ოსმალეთში განდევნილი იყო (იქვე 57). ჯერ კიდევ 1850 წელს აქ 14000 სახლობა ითვლებოდა, 1867 წელს-კი მთელს ამ კუთხეში რუსთა წყალობით 27 ოჯახის მეტი აღარავინ იყო (**Иванови-Грааде. упр. 430**). ამ დროითგან მოყოლებული კოდორის და მის შემდინარეების ხეობანი სრულებით გაუკაცარიელდა, ამის შემდგომ რუსეთის მთავრობამ მთელს თავის პოლიტიკას შავიზღვის ნაპირას ადგილობრივ მკვიდრთა, განსაკუთრებით-კი ქართველთა საწინამდღევოდ აწარმოებდა: ქართველებს აქ დასახლება და უძრავ ქონების შეძენა აკრძალული ჰქონდათ, რუსებს-კი, განსაკუთრებით მოხელეებსა და სამხედრო პირებს, ჩალის ფასად აძლევდენ ამსამოთხესავით მშვენიერსა და ბუნებით უხვად დაჯილდოვებულს მხარეს. მხოლოდ რუსეთის მთავრობის პოლიტიკის წყალობით გაჩნდა ქართველების გვერდით სხვა ეროვნების ხალხიც.

რუსეთის მთავრობის ზემოაღწერილი პოლიტიკისა და საახალშენო მოღვაწეობისდა მიუხედავად სამურზაყანო-აბხაზეთში და ჯიქეთის სამხრეთის მცირე ზოლში, ანუ სოხუმისა და სოკის ოლქებში 1916 წ. აღწერისდა თანახმად 141.000 მცხოვრებთა შორის 71.000 ქართველი და 43.000 აბხაზი იყო, 6.000 სომეხი და 21.000 სულ სხვადასხვა ეროვნებისა.

## § 2. ჩრდილოეთის ხაზი. დვალეთი.

საქართველოს ჩდილოეთის სამზღვარი აფხაზეთის შემდგომ სვანეთის ჩდილოეთის საზღვრით არის მოხაზული და აქაც ეს ხაზი ჩვენი ქვეყნის ბუნებრივ ზღუდეს მისდევს, კავკასიონის მთავარ უღელტეხილის მარად-თოვლიანს ქედს რაჭის სამზღვრამდის. შემდეგ საქართველოს უკიდურესი ჩრდილოეთი თემი რაჭაა და მისი სამზღვრის ხაზიც ჩრდილოეთით იმავე უღელტეხილის მთავარ ქედზე მიდის დვალეთამდე.

დვალეთის შესახებ საგანგებოდ უნდა იყოს აღნიშნული, რომ იგი კავკასიონის უღელტეხილის ორ, მთავარსა და პირიქითელს, ქედებს

შუა არის მოქცეული. ეს ქვეყანა ყოველმხრივ მარად-თოვლიან მთებით არის გარშემოზღუდული ისე-კი, რომ ჩრდილოეთით მდებარე ქედი, ე. ი. პირიქითელი სამხრეთისაზე უფრო მაღალია და ერთ ალაგს გარდა სრულიათ გაუვალია. ეს დვალეთი ამ ადგილას საქართველოს უკიდურესი ჩრდილოეთი მონაპირე ქვეყანა იყო.

ძველითგანვე დვალეთი საქართველოს ეკუთვნოდა, მაგრამ ამ სამზღვარს განსაკუთრებული ყურადღება მე-XII-ე ს-ითგან მიეცია და პოლიტიკურადაც მტკიცედ აქ ქართველობამ ფეხი დავით აღმაშენებლის დროს მოიკიდა (ცხოვრება მეფისა დავითისი გვ. 301, ქართველ ერის ისტ. II 5 15). შემდეგ შიაც, თვით საქართველოს პოლიტიკურ დაუძღურების დროსაც, მე-XVIII-ე ს.-ის დამდეგსაც, დვალეთი ქართველთა ხელში იყო და ვახუშტის მოწმობით „მეფეთა ქართველთა... მისცემენ დღემდე ხარკსა“ (გეოგრაფია 460). ვახტანგ მე-VI-ე იყო ის მეფე, რომელმაც საქართველოს ჩრდილოეთის სამზღვრის ეს მონაპირე კუთხე 1711 წელს ჯარითურთ შემოიარა, შევიდა შიგ, „ჩაელო ზრამაგა და შემოელო ჟღელის-ხევი და გარდმოელო კედელსა ზედა და მოვიდა კუდაროს და კუდაროდამ ქართლს გამარჯვებული.“ სწორედ მან კვლავინდებულად მტკიცედ „დაიპყრა დვალეთი და დასდვა ხარკნი“ (ვახუშტი. საქართველოს ცხოვრება 118).

აღმოსავლეთით მას მსაზღვრავს „თრუსოს და ხევის საზღვარი, მერმე მყინვარის კავკასი და ახოტის კავკასი, რომელნი ძენან სამხრიდან ჩდილოდ და დასწყდების ხევის ბოლოს მდინარესა ზედა ლომეკსა, მერმე ლომეკის მდინარე ვიდრე ხეთაძე ჩერქეზის. მთამდე. სამხრით მზღვრის კავკასი, ხევის ყელიდამ წარსული დასავლეთად, რომელ არს ბრუც-საბძელამდე და ზეკარ-კედელა და რაქა-დიგორ-ბასიან შორისი კავკასნი. ხოლო ჩდილოთ ჩერქეზსა და მას შორის მთა მაღალი... და დასავლეთით მზღვრის კავკასივე რაქასა და ჟღელეს შორისი, მერმე ბასიანსა და სვანეთს შორისი“ (იქვე 428—430). ეხლანდელს რუსულს საგეოგრაფიო რუკებზე მიღებული სახელები რომ ვიხმაროთ, მაშინ დვალეთის სამზღვარი ასე გვეხატება. ჩრდილოეთით ადაი-ხოხითგან (=ქართულ ხოხის მთას) ხაზი მიდის აღმოსავლეთ-სამხრეთისაკენ არხონამდის (=ქართულს ახოტს), ხოლო დასავლეთით ამავე ადაი-ხოხის მწვერვალითგან ხაზი სამხრეთისაკენ მიდის ქედ-ქედ მწვერვალ ყაზი-ტოხამდის. შემდეგ სამხრეთის სამზღვარი იწყობა ამ ადგილითგან და ქედ-ქედ მიდის: საუხოხზე, ხალიწაზე, ზეკარზე, ბრუცსაბძელზე, ხოხზე, შემდეგ როქზე არხონამდის.

დვალეთი ძველადაც და ეხლაც რამდენიმე ხეობად იყოფებოდა: კასრის ხევად, ზრამაგად, ჟღელედ, ნარად, ზროგოდ და ზახად (ვახუშტი. გეოგრაფია 428).

ამ დვალეთზე „გარდავლენან... გზანი დიგორსა... და... გზანი ვალაგირსა და თაიქომსა“ (ვახუშტი. გეოგრაფია 444). იქ, სწავს კასრის ხეობა „მოვიწვროვდების ხცხის მთის ჩამოსულის კლდითა და კლდისა და ამის შორის კავკასის ჩამოსულის კლდითა“, გაკეთებული ყოფილა „კანი კლდისაგან და ქვითკირით ქმნილი, დიდ-კამაროვანი მდინარესა ზედა“. ეს კარი-ბჭე თურმე საქართველოს „მეფეთაგან ქმნილი“ ყოფილა ამ მიზნით, რომ „აზა ვიდოდენ თვინიერ მათსა ოვსნი“. ამგვარად ბუნებრივადაც და ხელოვნურადაც „არს ხეობა ესე ფრიად მაგარი და შეუვალი“ (იქვე 444).

ძველად ამ კუთხეს საქართველოსთან პოლიტიკურს გარდა სარწმუნოებრივი და კულტურული კავშირიც ჰქონდა. ქრისტიანობა აქ ქართველი მქადაგებლების მიერ იყო გავრცელებული და თვით ეკლესიის ნანგრევებს, მაგ. როქის ხეობაში ეხლაც, ეტყობა ქართული ასომთავრული წარწერები. ვახუშტის სიტყვით ამ ქვეყნის მკვიდრნი იყვნენ „სამწყსონი ნიქოზლისანი“ (გეოგრაფია 434). მე-XVIII-ე ს.-ის დამდეგს ბლამად ყოფილა „ციხენი, კოშენი, კელესიანი ქვითკირისანი“, რომელნიც საქართველოს „მეფეთაგან ნაშენნი“ ყოფილან. თვით ხალხში ამ ძეგლების შესახებ თქმულებები ყოფილა და ვახუშტის ცნობით „უმეტეს იტყვიან... თამარ მეფისაგან“ აგებულად (იქვე 438).

მე-XVIII-ე ს.-ში ეს კუთხე კონომიურადაც, საქართველოსთან ყოფილა დაკავშირებული: მარილს, ცხვრის ტყავს, სვიას და სხვა სახმარს, რაც-კი თავიანთ ცივს ქვეყანაში ვერ შოულობდენ, თურმე ქართლთაგან და რაჭითგან ზიდავდენ (ვახუშტი. გეოგრაფია 438).

ბუნებამ დვალეთი მადნით უზვად დააჯილდოვა და იქ ვახუშტის სიტყვით „გამოიღებენ მიწილამ ბრზენსა, გვარჯილასა, გოგირდსა“ (იქვე 438), ამასთანავე „ლითონი ბრზენისა მრავალი“ ყოფილა. ხოლო „გოგირდი ფრიად კარგი“. ზემოაღნიშნულს გარდა იქ არსებობდა „ლითონიცა ვერცხლისა“ (იქვე 444).

ამ უამად ამ კუთხეს არდონის ანუ ნარდონის ქვაბ-ხეობა ეწოდება. ეს არდონის ქვაბ-ხეობა, რომელიც ყოველმხრივ გარშემოხლულია, მაგრამ რომელსაც ჩრდილოეთისაკენ მხოლოდ ერთად-ერთი ზემოაღნიშნული ხეობაზე მდებარე გასავალი აქვს, სამხრეთით-კი საქართველოსთან მას 11 გარდმოსავალი აერთებს, მე-XIX-ე საუკუნეშიც თავდაპირველად ტფილისის გუბერნიის სამსჯღვრებში იყო მოქცეული და ამ გუბერნიის მთიულეთის ოლქს ეკუთვნოდა, (Филиповъ. Военный обзор Тифлис. губ. Сиб. 1872 წ. გვ. 7—8). მისი სიგრძე 497 ოთხკუთხ ვერსს აღემატება. შემდეგში რუსეთის მთავრობამ დვალეთი ანუ არდონის ქვაბ-ხეობა საქართველოს ჩამოაშორა და თერგის ოლქს შეუერთა.

საუკუნეთა განმავლობაში, როგორც დავინახეთ, საქართველოს მთავრობა:



ამ კუთხეს საქართველოსთვის ფრიად მნიშვნელოვან კარად სთვლიდა და ამის გამო მას ფისივლ დაწავდა უღკა, საგანგებოდ არდონის გასაყვალთან ზღუდენ-კი ააგო, რომ თუ საჭირო იქმნებოდა მტრის შემოსვლის მხრივ ამ სახითათო გზის კარის დახშვა ადვილად შესძლებოდა. ამ კუთხის ბუნებრივ აგებულებასა და თავისებებს თუ დავაკვირდებით, ცხადი იქმნება, რომ იგი საქართველოსთან უფრო მრავალრიცხოვან გზებით, სხვადასხვა მხრით თერთმეტი გარდმოსავლით, როგორც დასავლეთ, ისე აღმოსავლეთ საქართველოსთან არის შედარებით მჭიდროდ დაკავშირებული. ჩრდილოეთით-კი მას მხოლოდ ერთი გასავალი აერთებს. ყველა ამ მოსაზრების გამო უფრო ბუნებრივია და ხელსაყრელი, რომ წინანდელი მდგომარეობა კვლავ აღდგენილ იქმნას: რუსეთის მთავრობის შეცდომა შესწორდეს და დასავლეთი, ანუ არდონის ქვაბ-ხეობა ისევ აღმოსავლეთს საქართველოს, ტფილისის გუბერნიას დაუბრუნდეს. მაშინ ამ ადგილას საქართველოს სასიკვამილო საზღვარი იმ ხაზს გაჰყვება, რომელიც ხონის მთას (აღაი ხონ) და ახორის მთას (არხონ) შუა გაივლება.

### § 3. ჩრდილოეთის ხაზი. დარიალანი და საქართველოს კარი.

დვალეთის აღმოსავლეთით საქართველოს ჩრდილოეთის სამზღვარი ისევ კავკასიონის მთავარ უღელტეხილის ქედზე მიდის და მხოლოდ დარიალის ხეობასთან იგი ქედს იქით გადადიოდა და უფრო ჩრდილოეთით იყო წაწეული. მისაბჯენ ციხედ ჰქონდა „გორის ციხე, ფრიად ძველი, ძველებურ წესზე აგებული, კოშკებით შემკული სიმაგრე, რომელიც მდ. თერგის სათავის მიდამოებში, მთებში მდებარეობდა“. ამ ციხეს „ფრიად მაგარი მდებარეობა“ ჰქონდა (Бурнашевъ. Картина Грузіи или описаніе полит. состоянія царствъ Карталинскаго и Кахетинскаго. Тифлисъ изд. Вѣгичева 1896 წ. გვ. 9). ეხლანდელ რუკებზე ამგვარი საგეოგრაფიო სახელი არ არის აღნიშნული, ამის გამო ამ ციხის მდებარეობაც გამოურკვეველი რჩება.

მაგრამ უფრო დაწვრილებითი და მკაფიო ცნობები საქართველოს ჩრდილოეთის სამზღვრის შესახებ ბატონიშვილს ვახუშტსა აქვს. მისი სიტყვით თერგს „გველეთს ქვეით ერთვის... ხევი“, რომელიც „სამსრეთ-აღმოსავლეთიდან გამოსდის გუდამაყრისა და ძურძუკის კავკასისა... ამ ხევის ქვეით დავიწროვდების ხევი ესე კლდითა და აქა არს ციხე დავითისა... აღმასშენებელის აღშენებული. ამას ქვეით არს დარიალ“, თერგის „აღმოსავლეთ კიდესა ზუდა შეფის შირვანის მიერ“ აგებული. მან „შეაბა კარი და ქმნა სიმაგრე ხაზართა და ოსეთათვის, რათა უმისოთ ვერადარა ვიდოდნენ“. ხოლო „ამას ქვეით ხასხასხევი შეუკეთა: ოდეს გაილაშქრან ოფსეთად მუნ დადვიან-“ო (გეოგრაფია 228).

სახელოვან ქართველ გეოგრაფის აღწერილობა იმდენად ნიშან-  
დობლივია, რომ თვითეული მის მიერ დასახელებული ადგილის პოვნა-  
ეხლანდელს 5-ვერსიან რუკაზე ძნელი არ არის. ამაში მისივე შედგე-  
ნილი რუკაც დიდად გვშველის. გველეთის ჩრდილოეთით თერჯს მართლაც  
სამხრეთ-აღმოსავლეთითგან ერთი პატარა წყალი ერთვის, რომელსაც ქისტუ-  
რა (Кистинка) ეწოდება. აქ ვიწრო ხეობაში ყოფილა მეფე დავით აღმაშე-  
ნებელის მიერ აგებული ციხე. ეს ის ადგილი უნდა იყოს, რომელსაც საქარ-  
თველას-სამხედრო გზაზე რუსებმა სად. დარიალისა „Даріальское“ უწოდეს.  
აქ მართლაც რუკაზე ნათქვამია („Бывшее укрѣпление“) „ციხის ნან-  
გრევია“. ამის ჩრდილოეთით მდგან მეფის მიერ აგებული ყოფილა და-  
რიალის კარი, რომელიც ოს-სახარათის გზას შესაკრავად იყო განკუთვნი-  
ლი. ეს ის ადგილი უნდა იყოს, სადაც ეხლა სად. ღანსია. ამაზე უფრო  
ჩრდილოეთით-კი ყოფილა საქართველას სამფლობელოს უკანასკნელი ფეს-  
მოსაკიდებელი ადგილი „ნასასხლევი მეფეთა“, რომელიც დასსლოვებით  
ეხლანდელს „ჯერახოვსკოე“-ს მიდამოებში უნდა ყოფილიყო. აქაც,  
5-ვერსიან რუკაზეც ნათქვამია ციხის ნანგრევია (Бывшее укрѣпление).  
თვით ბატონიშვილ ვახუშტის დაწვრილებითს რუკაზე (იხ. ბროსისე-  
გამოც. № 3 Karthli au N. du Kour) „ნასასხლევი მეფეთა“ (Résidence  
royale) მართლაც „ჯარიხის“ (=ეხლანდელს „ჯერახოვსკოე“-ს) მახლობლად,  
ცოტა სამხრეთით არის აღნიშნული და სწორედ საქართველას სასელმწიფოს  
ჩრდილოეთის სამზღვარი ამ ადგილის წინ, დაახლოვებით ჯარიხითგან  
ერთი ვერსით, სამხრეთით მიდიოდა (იხ. იგივე რუკა).

ზემოაღნიშნულ მოსამზღვრე ადგილითგან მოყოლებული სამზღვარი  
მდ. ქისტურის ხეობის გაყოლებით სამხრეთ-აღმოსავლეთისაკენ იხევდა-  
და კვლავ კავკასიონის უღელტეხილის მთავარს ქედს აღწევდა, ხოლო  
შემდეგ საქართველოს სამზღვარი მუდამ სწორედ ამ მთავარ უღელ-  
ტეხილს ქედ-ქედ მიდიოდა იმგვარადვე როგორც—მე XIX-ე საუკუნე-  
შიაც რუსთა მფლობელობის დროს აღმოსავლეთ საქართველოს, ტფი-  
ლისის გუბერნიის სამზღვარი იყო მოხაზული.

## II თავი.

### აღმოსავლეთის სამზღვარი.

#### § 1 აღმოსავლეთის ხაზი. ჰერეთი.

საქართველოს ჩრდილო-აღმოსავლეთსა და სამხრეთ-აღმოსავლეთს  
კუთხეს მტკვრამდის ძველ დროს ჰერეთი ეწოდებოდა. ჯერ ამ კუთხის  
ჩრდილო-აღმოსავლეთი ნაწილი, რომლის სამზღვრად ჩრდილო-აღმოსავ-  
ლეთით დაღესტანის მთები იყო, სასელდობრ კავკასიონის მთავარ უღელტე-  
გ-

ხილეს ალაზნის შემდინარეების გამოფეული ქედი. ჩრდილოეთით მას არიშის წყალი, სამხრეთით-კი ჯერ ალაზნის და იორის შესართავი ჭსაზღვრავდა, ხოლო შემდეგ საზღვარი ალაზნის ზიანს ჩრდილოეთისაკენ მიდიოდა იმ ადგილამდის, საცა გიშის წყალი ალაზნის ერთვის. მეამე მოსამზღვრე ხაზი ამ გიშის წყალს სამხრეთით მდინარის გასწვრივ მისდევდა მის სათავემდე, რომელიც კავკასიონის უღელტეხილში იყო (ქართველი ერის ისტ. II, 309 და ვახუშტი. გეოგრაფია 304). რომ სამზღვარი გიშის წყლის სამხრეთით იყო, ეს ბურნაშევის 1784 წ. რუკათაც მტკიცდება (იხ. რუკა).

მაგრამ სამხრეთის ამ ხაზის მდებარეობა ჩვენთვის მხოლოდ მაშინ გახდება ცხადი, თუ-კი გიშის წყლის მდებარეობა გამორკვეული გვექმნება. თანამედროვე რუსულ რუკებზე ამგვარი მდინარე და ციხე არსად არის აღნიშნული, მაგრამ ძველ ქართულს გიშს 5-ვერსიან რუკის მდ. კიში (р. КИШЬ) უდრის, ხოლო გიშის ციხე დასდოვებით იქ უნდა ეთილიყო, სადაც ესლა კიშ-კიშლაძი (КИШЬ-КИШЛАХЪ) არის აღნიშნული (ქ. 9, 64<sup>0</sup>30 — 41<sup>0</sup>15<sup>1</sup>). ამ ქამალ რუკებზე სახელები ისე სწერია, რომ გიშის წყალი არსად ერთვის ალაზნის, არამედ იგი ე. წ. აგრი-ჩაის შემდინარეა. ცხადია, რომ ძველ დროს თვით ესლანდელს აგრი-ჩაისაც იმ ადგილითგან მოყოლებული, სადაც ესლანდელი გიშა (КИШЬ) ერთვის, გიშის წყალი ჩქმეგავს. თუ ამ გარემოებას გავითვალისწინებთ, მაშინ გიშის წყალი მართლაც ალაზნის შემდინარედ გამოვა და ამ ადგილას საქართველოს განმსამზღვრელი ხაზის მდებარეობა სრულეებით ნათლად წარმოვიდგება.

საქართველოს ამ ნაწილს დიდი კულტურული მნიშვნელობა ჰქონდა. აქეთგან აგრტელებდა ქართველობა თავის განებრავსა და საწმუნებრავს გავლენას დაღესტანზე და შაქსზე. მაშინაც-კი, როდესაც საქართველო მონღოლთა შემოსევისა და ბატონობის წყალობით პოლიტიკურად დასუსტებული იყო, ქართველ ერს იმოდენი კულტურული ძალა შესწევდა, რომ თავისი განმანათლებელი მოღვაწეობა არ შეუწყვეტია და დაღესტანში ქრისტიანობა გაუვრცელებია. ისტორიას შენახული აქვს ცნობა, რომ მე-XIII-ე ს-ის დასასრულს გამოჩენილმა ქართველმა საეკლესიო მოღვაწემ პიმენ სალოსმა ბელაქნითგან თავისი ქადაგება ლეკეთშიც-კი გადაიტანა, „ნათესავი ლეკთა წარმათობისაგან მოაქცივნა“ და გააქრისტიანა (ქამთაალ. \* 889, გვ. 731). წერილობითი მოწმობის გარდა ქართველთა დაღესტანში განმანათლებელ მოღვაწეობის ძეგლებიც, ეკლესიის ნანგრევების სახით არის შენახული და თვით ხუნზახშიაც-კი იყო შერჩენილი იქაურ ეკლესიის ნანგრევის ქვა, ქართული ასომთავრული წარწერით შემკული (იხ. ე. თაყაიშვილი Arch. азерб. II, 63).

ვითარცა მოსამზღვრე კუთხეს საქართველოს ამ ნაწილსაც ბედმა მრავალჯერ მიაყენა ზიანი და არა ერთხელ განადგურა. პირველად

ჯერ კიდევ მე-XIII-ე ს.-ში მონღოლთა ბატონობის წყალობით სხვა-თა შორის ჰერეთიც ძალზე დაზარდა (ქამთააღ. \* 875, გვ. 719). მაგრამ ამ ქვეყანას განსაკუთრებით შაჰაბაზმა მიაქცია თავისი მსახვრელი ყურადღება და ჯერ ისე ააოხრა და გააუჟაცრიელა, რომ მცხოვრებნი აჰყარა და სპარსეთში გადაასახლა, ხოლო შემდეგ მათ მაგიერ თავის ერთგულ მაჰმადიან ტომს მისცა. მეტადრე მე-XVII-ე ს-ითგან მოყოლებული სპარსეთის შაჰების წყალობით და დაღესტანელთა შემოსევის და დაშენების გამო, მაჰმადიანობამ ჰერეთში ქრისტიანობის დაძლევა დაუწყა და ქართველი მოსახლეობაც შემცირდა. ძველი საგეოგრაფიო სახელების მაგიერ ახალი გაჩნდა. გარეშე ძალის გავლენით ეს კუთხე სამ ერთეულად გაიყო. ერთს დაერქვა „ალის-სასულთნო“, მეორეს — „ელისენი“, მესამეს — „ჭარი“. უკანასკნელი სახელი ფიფინეთის ხეობას დაერქვა. ვახუშტის ცნობით ეს ხეობა არჩილ მეფის „შემდგომად იწოდა ჭარი“ (გეოგრაფია 306).

რუსული მ-ვერსიან რუკაზე ფიფინეთის მაგიერ მთა ფიფანი (დიდი და პატარა — Пипанъ, В. Пипанъ) არის აღნიშნული, ჭარის მაგიერ კი „ჯარი“-ა (Джары) დაბეჭდილი. მეფე ლევანმა ვახუშტის სიტყვით აქ თურმე ლეკები დაასახლა და ყოველწლიურ გადასახადად მხოლოდ ის მოვალეობა დააკისრა, „რათა უზიდონ ზაფხულს კავკასილამ ყინული“ (იქვე 306). მაშასადამე ფიფინეთის ხეობა ანუ ჭარი დაღესტნის მოსამზღვრე ნაწილია. ელისენად იწოდებოდა ქვეყანა ბელაქნის „წყალსა და გიშის წყალს შორისი ალაზნამდე და კავკასამდე“ (ვახუშტი. გეოგრაფია 306), მაგრამ ნამდვილად-კი ელისენსა და კავკასიონის ქედს შუა, შუაგულში მაინც, ჭარი იდგა. ამიტომ ცხადია, რომ ამ ადგილას ელისენი აღმოსავლეთ-ჩრდილოეთით კავკასიონის ქედს ვერ აღწევდა.

ალისულთნის სამფლობელოს სამზღვრები ვახუშტს გარკვევით არა აქვს აღნიშნული (გეოგრაფია გვ. 304, შეად. 306). ანტონ კათალიკოსს თავის 1757 წ. დაწერილს თხზულებაში ნათქვამი აქვს ალისულტანი თავდაპირველად „კახის სულტნად სახელდებული“ ყოფილა (იხ. მ. ჯანაშვილის საინგილო. ძველი საქართველო II, 14). მაგრამ სამზღვრები არც მას აქვს დასახელებული.

ე. წ. თათრებისა და დაღესტნითგან ლეკების ჩამოსახლებამ საქართველოს მტრებს ჩვენს ქვეყანაში ამ მხრითგან შემოსევა გაუადვილა, რათგან სარწმუნოებრივი ერთობის წყალობით სპარსეთის შაჰის ჯარს ადვილად ემხრობოდნენ ხოლმე. საქართველოს მეფეებსა და იმ დროინდელს მოღვაწეებს კარგად ესმოდათ ამ კუთხის უადრესი მნიშვნელობა, რომ რაკი „არს ქვეყანა ესე ძნელად შესასკდელი, ტუიანი, მრავალ-წყლასანი და მაგარა“ (კათალიკოზი ანტონი, იხ. მ. ჯანაშვილის საინგილოში გვ. 15), ამიტომ საქართველოსთვის ჩრდილოეთ-აღმოსავლეთით საუცხოველ საფარს წარ-

შადგენდა. თუმცა ლეკები, რომელნიც ჭარში იყვნენ ჩასახლებულნი დრო-გამოშვებით არამც თუ ურჩობდნენ, არამედ ცარცვაგლეჯასაც-კი მისდევდნენ კახეთში, მაგრამ მაინც ერეკლე მეფის დროს, რუ ეთთან 1783 წ. ხელშეკრულების დადების დროსაც ეს კუთხე, როგორც საქართველოში მეოთხე რუსეთის იმდროინდელ ელჩის ბურნაშკის რუკაზეც აღნიშნულია, საქართველოს სამზღვრებში შედიოდა და კახეთის ნაწილად ითვლებოდა.

როდესაც რუსეთის მთავრობამ აღმ. საქართველოს დამოუკიდებლობა მოსპო და შეიერთა, ჭარი და ბელაქნის ოლქი, როგორც მას რუსები უწოდებდნენ, ანუ საინგილო, როგორც ქართველები ეძახიან, ამ დროს არ დაუპყრიათ, არამედ მხოლოდ 1803 წ. დაიღო საინგილომ ხარკი და მორჩილება განაცხადა, საბოლოოდ-კი 1830 წ. იყო შემოერთებული.

1886 წელს ზაქათალის ოლქში სულ 74449 მცხოვრები ითვლებოდა, აქეთგან 40225 ლეკი იყო, 21090 მულანლო და 12430 ქართველი, 521 სომეხი (მ. ჯანაშვილი საინგილო 6).

1916 წელს ზაქათალის ოლქში მცხოვრებთა საერთო რიცხვი 76000 იყო: აქეთგან 19000 ქართველი და 45000 ლეკი, ხოლო თურქები, სპარსელები და ქურთები 12000 ითვლებოდა.

### III თავი.

#### სამხრეთ-აღმოსავლეთის საზღვარი.

##### § 1. ჰერეთი: ქიზიყი, ყარაია.

ზაქათალის ოლქის შემდგომ საქართველოს უკვე სამხრეთ-აღმოსავლეთის საზღვარი ეწყობა. ძველ დროს მთელი ეს სამხრეთ-აღმოსავლეთი ნაწილიც მტკვრამდე და დებედას წყალთ-გამყოფელ მთებამდე ჰერეთის ნაწილად ითვლებოდა. მისი უკიდურესი აღმოსავლეთი კუთხე, რომელიც ზაქათალის ოლქს ზედ ეკვრის კამბეჩოანის ანუ ქიზიყის სახელით არის ცნობილი. ძველი ქიზიყის, რომელიც ესაა სიღნაღის მახრად იწოდება, სამზღვრად იყო „სამხრით უფაღარი და წინამინდროს სოჭანთაძე“ (ვახუშტი. გეოგრაფია 310). წინამინდროს იწოდებოდა ის ველი, რომელიც სამხრეთით იორისა და ალაზნის შესართავთან თავდებოდა (იხ. ვახუშტის რუკა № 4). იგი დაახლოებით ესაზღვრება ელდარის მინდორს უდრის, უფაღარა-კი დაახლოებით ის სამხრეთით მდებარე ადგილი იყო, რომელსაც ესაა ჯეიჩან-ხელი ეწოდება. მაშასადამე სამზღვარი იწყობა ჯერ იქ, სადაც გიში ალაზნის ერთვის, შემდეგ სამხრ-

თისაკენ მიდის ჯაზნის გასწვრივ მისი და იმის შესართავამდე. აქეთგან დაწყებული სამხედვარი პირდაპირ მტკვარზე გადადიოდა (ვახუშტი გეოგრ. 310—312 და ბურნაშევის 1784 წ. რუკა) და შემდეგ საქართველოს სამხრეთის სამხედვარი ამ მდინარის პირს დასავლეთ-ჩრდილოეთით მიმართულებით მისდევდა დასახლებებით იმ ადგილამდის, სადაც მდ. აღსტაფურას მტკვარს ერთვის. ძველად საქართველოს ეს სამხრეთის კუთხეც, როგორც აღნიშნული იყო, ჰერეთის ნაწილად ითვლებოდა.

საქართველოს სამხრეთის მოსამზღვრე ქვეყნის აღმოსავლეთს კიდეს იმ ადგილითგან მოყოლებული, სადაც სამხედვარს ხაზი იორ-ჯაზნის შესართავითგან მტკვარზე გადადიოდა უაჩაიამდე ჯეიჩან-ჩუღურეთის ველის სახელი ერქვა. შემდეგ-კი უაჩაია იწოებოდა. ამ ყარაიას ველის მდებარეობის შესახებ ვახუშტს ნათქვამი აქვს, რომ მთა „ილლუჯის აღმოსავლით და მტკვრის გაღმართ აქვს ბოსტან-ქალაქი, რომელი არს რუსთავი, ხოლო აწ ნაგები-“ო. ამ ნაგებისა და მაშასადამე ილლუჯის „აღმოსავლით და სამხრით არს ველი დიდი ყარაიისა“ (ვახუშტი. გეოგრ. 180). აი სწორედ ეს ველიც ძველად ჰერეთს ეკუთვნოდა, და შემდეგში-კი, და უკვე ვახუშტის დროს, მას თურმე „ყარაიას“ უწოდებდნენ (იქვე 182). ეს სახელი მას ეხლაც შერჩენილი აქვს.

ჰერეთის ამ ნაწილს სამზღვრად ჰქონდა ჩრდილო-დასავლეთით მთა გარეჯისა მწარე-წყლამდე, ხოლო სამხრეთით მწარე წყალი (იქვე 180), ე. ი. დაახლოვებით იმ ადგილამდის, სადაც აღსტაფურას წყლის შესართავია.

ეს კუთხე დაქსდაც ქართული კულტურის დიდებული კერა იყო (იქვე 182). საკმარისია ადამიანმა დაათვალიეროს ქართული ხუროთმოძღვრების ისეთი შესანიშნავი ძეგლი და ქართული მხატვრობის მრავალი განმაცვიფრებელი ნაწარმოები, რომელნიც დავით გარეჯის უდაბნოში შენახული არიან და რვა საუკუნის განმავლობაში ყოველგვარ მტრის გამადგურებელ შემოსევას გადურჩენ, რომ ნათლად წარმოიდგინოს ადამიანმა რამდენად დაწინაურებული ქართულ კულტურული ცხოვრების ასპარეზი იყო ეს კუთხე.

სამხედრო ბედის უღმობელმა ტრიალმა მონღოლთა შემოსევისა და ბატონობის წყალობით ეს ქვეყანაც გააუჟაცრიელა და უდაბნოდ აქცია. შემდეგში სპარსთა შაჰების გეგმისაებრ აქ უბინადრო ელი დემურჩი-ასანლუ შემოვიდა, რომელიც თარაქამათა ტომს ეკუთვნოდა და მესაქონლობას მისდევდა (ვახუშტი. გეოგრ. 182).

ჰერეთის იმ ნაწილს, რომელიც ბოლოს დროს ყარაიად იწოდა, დასავლეთ-სამხრეთით უკვე ქვემო ქართლი ეკეროდა და ამ ადგილითგან მოყოლებული სწორედ ეს ქვეყანა იყო იმავე დროს საქართველოს დასავლეთ-სამხრეთის სამხედვარი და მონაპირე კუთხე.

## § 2. საქართველოს სახელმწიფოებრივ სამზღვრის სამხრეთ-აღმოსავლეთის ხაზი.

ქვემო ქართლის აღმოსავლეთი ნაწილი და სამზღვარი იმავე დროს გარდაბანის საერისთავოს ნაწილი და სამზღვარი იყო და მას ქსანზღვრავდა „აღმოსავლეთით მტკვარი და სუნანის გამართებით ბერდუჯის აღმოსავლეთის მცირე მთა“ (ვახუშტი. გეოგრ. 178). მაშასადამე ქვემო ქართლის ანუ ესტანდელი ბორჩალოს მხრის აღმოსავლეთის სამზღვრად ჯერ მდ. მტკვარია დასწლოვებით უიზუაღას ცისის ნანგრევების ცოტა აღმოსავლეთ-სამხრეთით, სოლო შემდეგ ქურდვაჭრის ხეობის ქედი, რომელიც დებდას აღმოსავლეთით მდებარეობს და დებდას შემდინარეების გამყოფელი მთა არის.

მაგრამ საქართველოს სახელმწიფოებრივი სამზღვარი სამხრეთ-აღმოსავლეთით საქართველოს პოლიტიკურ სისუსტის დროსაც, თუნდა მე-XVIII-ე შიც, იქ-კი არ თავდებოდა, სადაც ქვემოქართლის სამხრეთ-აღმოსავლეთის სამზღვარი იყო, არამედ გაცილებით უფრო შორს მიდიოდა. თუნდაც, რომ განჯისა და ერევნის სახანოებს თავი დავანებოთ, რომელიც აღმოსავლეთ საქართველოს მეფე ერეკლეს ყმად ნათაცი იყვნენ და ყოველწლიურად ნებაყოფლობით ხარკს იხდიდენ და რომელთა მმართველები ხანებად მეფის მიერ იყვნენ ხოლმე დამტკიცებულნი (Бурнашевъ Картина etc. 12, 13 — 14 და Инструкция изъ Госуд. Коллегіи, Коваленскому 1799 წ. А. К. А. Г. К., წ. I, 94 § 7), ყახახი, შამშადილი და შამქორი ხომ საქართველოსთან უმჭიდროესად იყვნენ დაკავშირებულნი და ქართველთა ერთგულობას იჩენდენ. ამ ორთავე ქვეყნივითან ომიანობის დროს საქართველოს საუკეთესო, 6000 კაცისაგან შემდგარი, ცხენოსანი ჯარი მოსდიოდა ხოლმე (იქვე 6, 16). განსაკუთრებით საყურადღებოა ის დიდმნიშვნელოვანი გარემოება, რომ ეს მაჰმადიანი ხანები საქართველოსთან უფრო მჭიდროდ იყვნენ დაკავშირებულნი და ქართველობის უფრო ერთგულნი ყოფილან, ვიდრე თვით ერთმორწმუნე და თანამონათესავე სპარსეთის შაჰებისა; ამ მხრივ მეტად საგულისხმიეროა, რომ ერევნისა და ყარაბაღის ხანები სპარსეთის შაჰს აღამამედხანს-კი არ მიემხრენ, არამედ ერეკლე მეფესთან შაჰის საწინააღმდეგოდ საგანგებოდ ხელშეკრულება დასდეს და ფულიც მიაშველეს ამ საქმის განსახორციელებლად (Записка Коваленскаго о Грузіи А. К. А. Г. К. წ. I. გვ. 118). ამიტომაც არის, რომ ბურნაშევის მიერ 1784 წ-ს შედგენილს საქართველოს რუკასე ყახახი, შამშადილი, შამქორი განჯითურთ ქართლის სამზღვრებით წითელი ფერით არის შემოხაზული.

## IV თავი.

### სამხრეთის სამზღვარი.

**ქვემო ქართლი. გამყოფელი ხაზი საქართველოსა და სომხეთს შორის.**

ქვემო ქართლი სამხრეთის სანაპირო ხაზი იმავე დროს ქარაველთა და სომეხთა სამფლობელოს გამყოფელი სამზღვარი იყო ძველ დროთაგანვე მოქალაქეული.

**§ 1. ისტორიული მიმოხილვა. ბრძოლა ამ სამზღვრის გამო II ს. ქ. წ.—XI ს. ქ. შ.**

ჯერ კიდევ ქრისტეს წინათ საქართველო და სომხეთი მეზობლად ყოფილან. მაგრამ თავდაპირველად სომხეთს მცირე მიწაწყალი ეკავა და მხოლოდ მას შემდგომ რაც ანტიოქოს დიდის სარდლებმა არტაქსიმ და ზარიადრმა ცალ-ცალკე ორი სომეხთა სამეფო დაარსეს, თვით სომხეთის ვითარცა პოლიტიკურ ერთეულის სამზღვრებიც გაფართოვდა. (ჩემი ქართული ერის ისტ. I, 59 და Адонцъ, Армения въ эпоху Юстиниана 395). ეს ზრდა მათი მოსახლეობის ბუნებრივი განვითარებისა და გამრავლების შედეგი არა ყოფილა. სტრაბონის ცნობით სომხეთის მეფეებმა მეზობლებს მიწები წაართვეს. სხვათა შორის მაშინ ქარაველთა ტომებისათვისაც წაუერთვეათ ჰანიადრის სანახები, რომელიც ტაოსა და სპერს შიდავდა, ხორზენი და გუგარეთი (გუგარენი), ხალო სადიბებსა და მოსინიკებს—კარინი და დეკქსინი (იქვე). ეს ამბავი 191 წ. (ქ. წ.) შემდეგ მომხდარა. და სომეხთა პირველი იერიშია ქარაველთა მიწა-წყლის დასაზღვრებად. ამ დაპყრობილი ქვეყნების ბედი ამით სამუდამოდ და საბოლოოდ არ გადაწყვეტილა.

სტრაბონის გუგარენა ანუ გუგარეთი ეხლანდელ ბორჩალოს მაზრის სამხრეთის ნაწილს უდრიდა, რომელიც დაახლოვებით კოქქანისა, ბოლნის-დბანისის, ლოქის ხეობათა, ტაშირს, აბოცს და თრიალეთის სამხრეთ ნაწილს შეიცავდა. ზოგჯერ გუგარეთს პოლიტიკურ მიზნების გამო უფრო ვრცელი მნიშვნელობა ენიჭებოდა და უფრო ფართოდაც იყო ხოლმე შემოხაზული. ამ ქვეყნის წინანდელი სახელის კვალი შერჩენილა ეხლანდელ საგეოგრაფიო სახელ გუგარეთში (Адонцъ, Армения 425 შენ.). ქართული საგეოგრაფიო ტერმინოლოგიით ეს გუგარეთი უფრო ხშირად ქვემო ქართლად იწოდებოდა, ხოლო რუსთა ბატონობის შემდგომ ბორჩალოს მაზრის სახელით არის ცნობილი.

ტომოგრაფიულად ეს გუგარეთი ანუ ქვემო ქართლი სამხრეთით, აღმოსავლეთით და დასავლეთით თვით ბუნების მიერ არის გარემოზღუდული: სამხრეთით მას უღარაჯებენ მაღალი (8000 ფ.) ციცაბო, ორ ადგილს



გარდა გარდაუვალი, ტყით მოცულნი ერევნის მთები, რომელთაც რუსული საგეოგრაფიო ტერმინოლოგიით ბამბაკის ქედი ეწოდება. ამ მთების გასწვრივ ჩრდილოეთით მდებარეობენ ე. წ. სოხეთის მთები, რომელიც აგრედვე მალაღია ისე, რომ ზოგიერთი მწვერვალი 8000 ფ-დე აღწევს. მთელი ეს ქვეყანა ეკავრავიუღად ისე მჭიდრად ჯრის საქართველოსთან დაკავშირებული, რომ რაგონც თვით ქვეყანას, ისევე უკვდა იქაურ მდინარეებსა და წასაკვირველია გზებსაც ჩრდილოეთისაკენ, მტკვრისა და ტფილისისაკენ აქვთ ზირი მიმართებული.

სტრაბონის დროსაც I ს.-ის დასასრულს ქ. წ. და I ს.-ის დამდეგს ქ. შ. ეს კუთხე ჯერ კიდევ სომეხთა ხელში ყოფილა. მაგრამ უკვე 35 წ-ითგან ქ. შ. მოყოლებული, როდესაც ტაციტის სიტყვით იბერიის მეფეები იმდენად ძლიერნი იყვნენ, რომ სომხეთში შემოჭრილ სპარსელებს ებრძოდნენ, და როცა თვით სომხეთშიც-კი ქართველი უფლისწული გამეფდა, ცხადია მდგომარეობა თვალსაჩინოდ უნდა შეცვლილიყო.

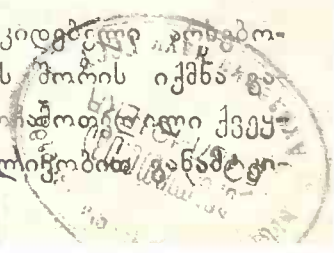
შესაძლებელია ამავე დროს ქართველებს სომეხთა მიერ მითვისებული გუგარეთიც უკან დაებრუნებინათ (ქართველ ერის ისტ. I, 173—177). ამას ის მეგობრული განწყობილებაც გვაფიქრებინებს, რომელიც აღმოს. საქართველოს მეფეებს რომის კეისრებთან ჰქონდათ (იქვე 178-9).

პლინიუსის სიტყვებითაც მტკიცდება, რომ თეზი და თრიალეთი მაინც, რომელიც აგრედვე ფართოდ ნაგულისხმევ გუგარეთის ერთ-ერთ შემადგენელ ნაწილად ითვლებოდა, პირველ საუკუნეში ქ. შ. უკვე იბერთ ჰკუთნებიათ (Natur, his. cap. VI § 26, ქართველ ერის ისტ. I, 60).

მაგრამ გუგარეთის ქართველთა მიერ უკან დაბრუნების შესახებ გარკვეული პირდაპირი ცნობები მე-IV-ე ს-ითგან ქ. შ. მოიპოვება. 374 წ. სომეხთა მღფე პაპი მოკლულ იქმნა და ამის შემდგომ სომეხ არშაკუნიანთა სამეფო შეუჩგრებლივ ეცემოდა. ამ სამეფოს პოლიტიკურს დაუძღურებას ხელი შეუწყო იმ ქიშპობამ და ბრძოლამ, რომელიც ამ ქვეყანაში უფლისწულების არშაკისა და ხოსროს შორის ატყდა სომხეთის სამეფო ტახტის გამო. ეს ცილობა 387 წ. სომხეთის ორ სამეფოდ გაყოფით დამთავრდა და სწორედ ამ დროს ქართველებსაც სომხებისაგან თავიანთი ქვეყნები გუგარეთი, გადაბანი და კარწახი უკან დაუბრუნებიათ (Адонцъ Арменія 225—226).

მალე თვით სომეხთა ამ სამეფოების დამოუკიდებლობაც მოისპო და სომხეთი სპარსეთისა და ბიზანტიას შორის იქმნა ნაწილებული. სომეხთა ამგვარმა დაუძღურებამ ზემოქმედებითი ქვეყნების ბედი და საქართველოსთან შეერთება ხანსაღლიწობით განამტკიცა.

ინონ არ ბაიხევი



ცა (იქვე 230) იმ ხნის განმავლობაში, როდესაც გუგარეთი სომეხთა ხელში იყო, ამ კუთხეში სომხობაც შეერია და ქართულის გარდა სომხურიც გავრცელდა (იქვე).

მე-V-ე საუკუნეშიც მკ. ვასტანგ გორგასლანის მეფობაში გუგარეთი წინანდებურად იბერიის სამეფოს საზღვრებში შედიოდა (Адонцъ Армения 222). მაგრამ მართლ ზოლიტიკურად კი არა, არამედ საეკლესიო წესწესობილების მხრივაც, იგი საქართველოს განუყოფელს ნაწილს შეადგენდა: როგორც მე-VI-ე საუკუნის დამდეგს მომხდარ საეკლესიო კრების მონაწილე მღვდელთაგანთა სიითგან სჩანს, ბოლნისის, ცურტავის და რუსთავის საეფესკოპოსოები მცხეთას კათალიკოსს ექვემდებარებოდნენ (იხ. *ჩხრქ შიშიი* 183).

გუგარეთის საქართველოსთან დაკავშირების სიმტკიცე და მისი განუყოფელი კუთვნილება შემდეგში მომხდარ უბედურებაშიც გამოააშკარავა, როდესაც სპარსთა მიერ 532 წ. აღმოსავლეთ საქართველოში მეფობა დასამთავრებლად მისამხილ იქმნა და ქვეყანას თვით სპარსთა შაჰები დაეპატრონენ (ქართველ ერის ისტ. I 195—197). ასეთ უკიდურეს გავრცელების და ზოლიტიკურ ბედის უკუდამართობის დროსაც გუგარეთი საქართველოს სამზღვრებში შედიოდა. მე-VII-ე საუკუნის დამდეგსაც, როცა ქართველთა და სომეხთა შორის საწმუნოებრივი უთანხმოება და მტრობა ჩამოვარდა, რომელიც ამ ორი ერის ეკლესიების სრული განხეთქილებითა და განშორებით დამთავრდა, იგი კვლავინდებურად ქართულ ეკლესიას ეკუთვნოდა (იხ. ჩემი *Исторія церков. разрыва*). საქართველოს ამ პოლიტიკურ დაკნინებისა და განსაცდელის ხანაშიაც რომ გუგარეთი მართლა კვლავ საქართველოს ეკუთვნოდა, სულიერად და პოლიტიკურად მასთან იყო მჭიდროდ დაკავშირებული, ამას თვით სომხურივე მე-VII-ე საუკუნეში შედგენილი სანისტორიო გეოგრაფიაც ცხადად ამტკიცებს. იქ პირდაპირ ნათქვამია, რომ ეს ქვეყანა ამ დროს ქართველების ხელში იყო (იქვე გვ. 20 და ჩემი ქართველ ერის ისტორია I, 60).

643—645 წელში არაბთა ლაშქარი და სარდალი ეწვია კავკასიას და საქართველოს. მთელი სამხრეთი და აღმოსავლეთი კავკასია და აღმოსავლეთი საქართველოც, არაბთა ბატონობის ქვეშ მოექცა. სომხეთიცა და აღმოსავლეთი საქართველოც მათ ემორჩილებოდა. თავისდა თავად ცხადია, რომ ამ დროს შეუძლებელი იყო საქართველო-სომხეთის სამზღვრებში რაიმე ცვლილება მომხდარიყო. გუგარეთი წინანდებურად ქართველთა უცილობელი კუთვნილება იყო. არაბთა პოლიტიკურმა ძლიერებამ რომ შემდეგში თანდათანობით იკლო და მათი შეუჩერებელი მიღრეკალება განკერძოებისადმი ცხადი გახდა იმ მხრივაც, რომ ერთი მთლიანი სახელმწიფოებრივი სხეულის მაგერ მრავალი სანახევროდ დამოუკიდებელი დაარსდა, დაპყრობილმა ქვეყნებმა თავი-

სუფლად ამოისუნთქეს. სხვათა შორის ტფილისისა და ქართლის საამიროც შეიმქნა. ტფილისის ამირათა ურჩობა ასუსტებდა არაბთა ბატონობას კავკასიაში, საქართველოს და სომხეთის აღდგენას-კი ხელს უწყობდა. ტფილისისა და ქართლის საამიროს სამზღვრებში შედიოდა სხვათა შორის, ქვენა ქართლის ის ნაწილი, რომელსაც გუგარეთი ერქვა.

მე-IX-ე საუკუნიან გან მოკოლებული საქართველოსა და სომხეთს ჰოლიტიკური მოღონიერება დაეყო. ქვეყანა აღორძინების გზას დაადგა: ჯერ რამდენიმე საერისთავთ-ერისთავოები გაჩნდა, შემდეგ დაიწყო ცალკალკე ბრძოლა საქართველოსა და სომხეთისა გაერთიანებისათვის. ასეთ პირობებში ბრძოლა ტფილისისა და ქართლის ამირასთანაც და ურთიერთთან აუცალკებელი იყო: არაბებს უნდა ჩამორთმეოდა იმით მიერ დაპყრობილი აღ. საქართველოს მიწა-წყალი, ქართველ ერისთავთ-ერსთავთა ურთავთ შორის ბრძოლას-კი მიზნად დანაწილებული საქართველოს გაერთიანება ჰქონდა. ყოველი ქართველი მთავარი და მუფე ხან პირადად, ცალკალკე, ხან ჯგუფობრივ, შეერთებულის ძალით ამ საქმის განხორციელებას ცდილობდა. სხვათა შორის საქართველოს არაბთა ბატონობისაკან განთავისუფლებას გუარამ მამფალიც († 882 წ.) მამაცურად ცდილობდა ხელის შეწყობას და მეღვარი ბრძოლის წყალობით მან დაიპყრა კიდეც ჯგაწყეთი, თრიალეთი, ტაშირი, ახლცი და ანტანხი (მატიანე ქართლისა\* 445, გვ. 223, ქართველი ერის ისტ. II, 378). თრიალეთი, ტაშირი და ახლცი როგორც ვიცით სწორედ ძველ გუგარეთს ეკუთნოდენ. მამფალამე საქართველოს განახლებას განთავადსე ქართველმა მთავრებმა ეს კუთსე ისევე საქართველოს სსსდგრებმა მოაქციეს.

მაგრამ საქართველოს გაერთიანების პროცესში მალე გარეშე ძალაც ჩაერია: სომეხთა ერისთავმა აშოტ ბაგრატიონიმ ამ ბრძოლაში მსურველე მონაწილეობა მიიღო, მხოლოდ რასაკვირველია თავის სასარგებლოდ.

სომეხთა ერისთავთ-ერისთავი აშოტ ბაგრატიონი, რომელმაც სომხეთის სამეფო აღადგინა, თავის სამფლობელოს სამზღვრების გასაფართოებლად ჩრდილოეთისკენ მოისწრაფებოდა და ქართლის დაპყრობას ლამობდა (ქართველი ერის ისტ. II, 379). იგი ამ ქვეყანას აფხაზთა მეფეს ეცილებოდა, რომელიც თავის მხრივ კარგა ხანია საქართველოს გაერთიანებისთვის იღწვოდა (იქვე 380). სომეხთა მეფე ატაო-კლარჯეთის ბაგრატიონებს მხარს უჭერდა. გვარამ მამფალმა სამაგიეროდ „ახლცი განუყო ცოლის ძმასათვისსა სომეხთა მეფესა“ (მატიანე ქართლისა\* 445, 6, გვ. 223 ქართველ ერის ისტ. II 380). ამგვარად საქართველოს გაერთიანებისათვის მეგრძოლთა შორის სომეხთა მეფეც გაერია და აფხაზთა მოწინააღმდეგე ჯგუფში ჩადგა. ამის წყალობით სომეხთა მეფეებს ქვემო ქართლის ნაწილის სოკიერითი ადგილები ჩაუკდია ხელში, სხვათა შორის ტაშირი (იქვე 380-381). ამ გუ-

რთიანებას აშტ ბაგრატიუნი ესკოდენ დიდ მნიშვნელობას აძლევდა, რომ მან თავის თავისათვის სომეხთა და ქართველთა ერისთავთ-ერისთავის სასულწოდება მიუკუთვნებია (ასოლიკ, ქართველ ერის ისტ. 380). აქეთვან ცხადია, რომ გუგარეთი მასაც ქართლად და ქართველთა მიწაწყლად მიანდა დასწორედ ამ ქართველთა ქვეყნის დაპატრონების ძალით მან თავის თავს ქართველთა ერისთავთ-ერისთავი დაარქვა. ალბად მას კარგად ესმოდა, რამდენად ძვირფასი იყო ქართლის ის ნაწილი, რომელიც მას ხელში ჩაუვარდა, საქართველოს თავდაცვისათვის.

ამგვრად ეს სომეხთა მეორე ეკიში იყო საქართველოს სამხრეთის სამხედროების გადმოსაქვად და ქვეყნა ქართლის, უფილ გუგარეთის დასამფრებად. საგულისხმიეროა, რომ სომეხთის და საქართველოს პოლიტიკური განახლება ამ დროსაც სომეხთა შემოსევით დაიწყო.

სტეფანე მტბევეარის მიერ 814—918 წ. (იხ. ჩემი ისტორიის მიზანი 44) დაწერილი გობრონის წამება ამტკიცებს, რომ შემდეგშიაც „ტაშირი და კალდაქარი“ მეფის სუბატის ხელში ყოფილა. (საქართველოს სამოთხე 394). შემდეგშიაც ეს კუთხე მათ ხელითგან არ გაუშვიათ. რაკი სამხრეთით და დასავლეთით ძლიერი მეტოქეები, არაბები და ბიზანტიელები, ჰყავდათ, ჩრდილოეთით-კი მათ იმ დროს დონიერი მოწინააღმდეგე არ ეგულეობდათ, რათგან საქართველოს ჯერ კიდევ ძალა მთლად მოკრებილი არ ჰქონდა, ამიტომ სომეხთა ენერგიითკენ მიისწრაფებოდა, სადაც ნაკლებ წინააღმდეგობას მოელოდნენ.

მე-X-ე საუკ.-ის დასასრულსაც ტაშირი და „ქართველთა ველი“ („*Улусы гелет*“), ბოლნის-დმანისის ხეობანი, სომეხთ ეკირათ და დავით გურგენის შვილს ეპყრა. ქ. სამშვილდე მან თავის საჯდომად აქცია და ქ. დმანისიც აილა. გაგის ციხის მფლობელი დემეტრე მარზბანი, თუმცა გრიგორიანი იყო, მაგრამ მოინათლა და ქართველებს მიემხრო. მისი შვილი ტაშირის „მამფალი“ იყო. დავით გურგენის შვილმა იგი გაგითგან განდევნა, მაგრამ უკვე 1001 წ. თვით დავითიც მის ბიძის სომეხთა მეფის გაგიკის მიერ დამორჩილებული იქმნა (ქართველი ერის ისტ. II, 420—421).

## § 2. ქვემო ქართლის ვითარება და მნიშვნელობა XI—XII-ს საუკუნეებში.

ვერც ამ მეორეგზისმა სომეხთა მიერ დაპყრობამ შესცვალა აჩსებიდად ქვემო ქართლის, ანუ გუგარეთის ძირითადი კუთვნილების საკითხი. თუმცა მართალია თავიანთ მფლობელობის დროს სომეხებმა აქა-იქ საეკლესიო ძეგლები და კულტურული კერა შექმნეს, რომელთაც სომეხთათვის თავის დროზე მნიშვნელობა ჰქონდათ და თვით მოსახლეობაშიაც დრო-

უბითი პოლიტიკური ბატონობის წყალობით სომხობა წინანდელთან შედარებით უფრო უნდა გაძლიერებულიყო. მაგრამ თვით ქვეყანა წინანდებუკად ქართული იყო და ქვემო ქართლის სამხრეთ ნაწილად ითვლებოდა.

ამიტომაც იყო, რომ მე-XI-ე საუკუნეს ქართველ ისტორიკოს ჯეონტი მრაველს ქართლის სამზღვრად აღნიშნული აქვს „აღმოსავლით ჰერეთი და მდინარე ბერდაოჯისი... სამხრითა მთა, რომელი მიწეუების ბერდაოჯის მდინარის თავსა“ (ლ. მროველი, ცხორება მეფეთა \* 97, გვ. 2. ქართველი ერის ისტ. II 283). მაშასადამე ტაშიჩიცი, ჯორჯი, ბოლნის-დბანისის სეობანიც მას წინანდებუკად ქართლის გუთენილებად და ნაწილად მიაჩნდა.

საისტორიო გეოგრაფიას სომეხთა დროს ამ კუთხეში ნაღიტიკური მხრძანებლობის სასწავლად ტერმინი „სომხითი“ შეჩა. ეს სასული ძველად სრულებით უცნობი იყო და მხოლოდ მე-X-ე საუკუნითგან მოყოლებული გვსდება. „სომხითი“ ეწოდებოდა მხოლოდ ბოლნის-დანისის ხეობებს და ლორეს ველსაც და საყურადღებო ისაა, რომ ვითარცა საგეოგრაფიო ტერმინი მართა ქართულად და ქართველ მწერლობაში ისმრე-ბოდა: სომხები და სომხური საისტორიო მწერლობა ამ ქვეყანას „სომხითს“ არ ეძახდენ. პირიქით ისინი ჯორჯ-ტაშიჩის ველს „ქართველთა ველს“ უწოდებდენ (ის. ზევით და Brosset Description géographique de la Géorgie 148 გვრ. 2). ამ ტერმინში უტყუარი დამამტკიცებელი საბუთია შენახული, რომ თავიანთ ნაღიტიკურ ბატონობისდა მიუხედავად თვით ქვეყანას სომხებიც თავისდა-თავად ქართველთა გუთენილებად სთვლიდენ.

მე-XI-ე საუკუნის პირველ ნახევრითგან მოყოლებული თანდათან მდგომარეობა იცვლება. მას შემდგომ რაც ბაგრატ III-ემ აღმოსავლეთ-დასავლეთი საქართველო საბოლოოდ გააერთიანა, ქართველობამ წელი გაიმავრა და საქართველოს მერმინდელი მეფეები ჩვენი ქვეყნის იმ კუთხის მტრისაგან განთავისუფლებას შეუდგენ, რომელიც ჯერ კიდევ უცხო, გარეშე ძალის ხელში შერჩენილი იყო. თბილისის საამირო და სომეხთა მიერ დაპყრობილი მიწები იყო შემოსაერთებელი და მე-XI-ე ს-ში ქართველთა მთელი ძალ-ღონე სწორედ ამ მიზნის განხორციელებას მოჰხმარდა.

1032 წ. ლიპარიტ ერისთავმა და იოანე აბასასძემ ბაგრატ IV თანხმობით ტფილისის ამირას ჯაფარს ბიწთვისა წაართვეს (ქართველი ერის ისტ. II 433), ხოლო ცოტა ხნის შემდგომ 1037-8 წ. იმავე ტფილისის ამირას ხელითგან გამოაცალეს ციხეები ორბეთი და ფარცხასი (იქვე 434). ამ ვეარად ქართველობა ტფილისს ზურგით მოექცა და იქითგან ტფილისის მაჰმადიან ამირებს სამხრეთის დანარჩენ მაჰმადიანობასთან კავშირი მოუხპო და გზები შეუკრა.

უფრო სამხრეთით სომეხთა მიერ დაპყრობილი ქვეყანა იწყობო-

და. აქ, 1065 წ. სამშვილდეში „სომეხთა მეფედ“ კვირიკე იჯდა, რომლის ძმასაც სუმბატი ერქვა. მას ემორჩილებოდნენ „ორნი ერისთავნი“: „ლოკის ერისთავი და კაქვაქარისა“, რომელთა ხელთ იყვნენ ოფრეთისა, ქობა(ირ)ისა და ვარჯაქარის ციხეები. ბაგრატ IV-მ კვირიკე მეფე ქუეშის ქალას დააქერინა და თუმცა სომეხთა ერისთავები სამსავე ციხეს აძლევდნენ, მაგრამ „შეწყალნეს ბაგრატ მეფესა“ და ამიტომ სამშვილდის მეტი არა ჩამოურთმევია რა. სამაგიეროდ საქართველს მკვირთა მხარის სომეხნი“ (ქართულ ერის ისტორია II 449).

ამგვარად ამ „სომხითის“ დამოუკიდებლობაც მოისპო და მისი მეფენი საქართველს მოხარკედ იქცნენ.

ამის შემდგომ თვით ტფილისიც კვლავინდებურად საქართველოს მეფეს დაემორჩილა. 1068 წელს ბაგრატ IV ტფილისის ამირობა სითილ არაბს უწყალობა, მაგრამ თავის მოხარკედ გახადა და სხვა ციხე-ქალაქებიც ჩამოართვა (ქართველ ერის ისტ. II, 455).

სელჩუკების თურქთა შემოსევამ კავკასიაში და კერძოდ საქართველოშიაც გიორგი II-ის მეფობაში გარეშე ძაღის მიერ დაწყებული ქვემო ქართლის კუთხის შემოერთების პრაქტიკული დროებით შეაფერხა: თურქობა კვლავ ტფილისს, სამშვილდს, აგარათ, რუსთავს დაეპატრონა. მათვე დაიპყრეს მთელი „სომხითიც“ (ქართველ ერის ისტ. II, 447—453). იმის შემდგომ ქართლის სამხრეთს ნაწილში „სომხითის“ მეფობის არსებობაც მოისპო. ამიტომ რადკისაც დაერთა დამაშენებელმა 1110 წ. ძერნა და სამშვილდე კვლავ დაუბრუნა საქართველოს (იქვე 511), ხოლო ამის შემდგომ თავზარდაცემულმა თურქებმა უბრძოლველად დასცალეს „უმრავლესნი ციხენი სომხითისანი“ (იქვე 512), 1198 წელს-კი მან მტერს ციხე ღორქ და აგარანი წაართვა (იქვე 514), ეს უკვე ქართლის სამხრეთის ნაწილის სომეხთა პატრონობისა და მძლავრობისაგან განთავისუფლება-კი არ იყო, — მაშინ ხომ „სომხითი“ ვითარცა პოლიტიკური ერთეული უკვე აღარ არსებობდა, — ანამედ სელჩუკების თურქთა კლანტებისაგან გამოგლეჯა. ამერიკის მყოფლებული მთელი ეს კუთხე, ქართველის სამხრეთი ნაწილი, და თვით „სომხითი“ც საქართველს უცილობელ და განუყოფელ ნაწილად ითვლებოდა და სომეხებს არას დროს აღარა სჭირათ.

ქველ დროსაც რომ ქართველებს ქვემო ქართლის სამხრეთი ნაწილის ე. წ. სომხითის უადრესი მნიშვნელობა საქართველს თავდაცვისათვის ჯარად ესმდათ და მას განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ, ეს იქითგანაც სჩანს, რომ საქართველოს მეფეებმა ჯერ მიზნად ამ კუთხის უცხო ძალისგან განთავისუფლება დაისახეს, ხოლო შემდეგ, როდესაც ტფილისის სამხრეთით მდებარე ქვეყანა ქართველთა ხელში იყო, თვით საქართველოს დედაქალაქის შემოერთებას შეუდგნენ. თვით ტფილისის აღების შემდგომაც „სომხითს“ საქართველოს მთავრობის თვალში

თავისი დიდი მნიშვნელობა არ დაუკარგავს, ამას ის გარემოებაც ცხადყოფს, რომ „სონსთის ცისე ღორე“ საქართველს ჯარის მთავარსარდლისა და სამხედრო მინისტრის, ამირსხასაღაას „საჯდამა“-დ ანუ რეზიდენციად ითვლებოდა, უეჭველია იმ აზრით, რომ აქეთგან სამხრეთით მომავალი მტრისაგან საქართველს დაცვა საუკეთესოდ შეიძლებოდა და აქ მცხოვრებ სამხედრო მინისტრს უფრო თხიზლად ეჭირებოდა თვალი სახელმწიფოს ამ ფრიად მნიშვნელოვან საზღვრებზე.

### § 3. საქართველოს ვითარცა მფარველ და თავშესაფარ სახელმწიფოს მნიშვნელობა და მიმზიდველობა სომეხთათვის.

დავით აღმაშენებლის (1089—1125 წ.) მეფობითგან მოყოლებული საქართველო იმდენად ძლიერ სახელმწიფოდ იქცა, რომ მისი ზრდა შეუჩერებლივ წინ მიდიოდა მე-XIII-ე საუკუნის პირველ მეოთხედამდის. ვითარცა ერთადერთი ძლევამოსილი საქრისტიანო სახელმწიფო მცირე აზიაში, საქართველო მაჰმადიანთა მონობაში მყოფ სხვადასხვა ქრისტიან ერების მფარველად და მხსნელად იყო. განსაკუთრებით უმწეო მდგომარეობაში და შევიწროებული იყო სომხის ერი, რომელიც ამიერკავკასიაში რამოდენსამე მაჰმადიანს სახელმწიფოს შორის განაწილებული და იმდენსავე სულტანის ან მთავრის (შირვანშის, არმენშაჰის, კარის ამირას, რუმის სულტანის და სხვათა) თვითნებობას ემორჩილებოდა. მაშინ სომეხნი პირადადაც შევიწროებულნი იყვნენ და მათი სარწმუნოებრივი და ეროვნული გრძნობაც იმდენად შელახული იყო, რომ მათი საუკეთესო სალოცავი კათოლიკე ეკლესია ანისში მიზგიტად იყო გადაკეთებული (მათე ურჰაელის ისტ. 451—445 და ვარდანის მსოფლიო ისტ. 156—157 და ქართველ ერის ისტ. II, 526—527), ხოლო წირვის დარეკვის უფლებაც არა ჰქონდათ.

ამიტომაც იყო რომ სომეხთა ასეთი სისაჩუქით ეგებებოდა საქართველს სამხრეთისაკენ ძღვევამოსილს წინსვლას. ქართველთა ბატონებს მათთვის ფიციკური განადგურებისაგან და მსჯადიან მმართველთა აუტანელი და თავმოყვარეობის შემლახველი ძღვევამმრეობისაგან ხსნა მოჰქონდა.

სწორედ ამ დროს, დავით აღმაშენებლის, დიმიტრი I, გიორგი III, და თამარის მეფობაში, როდესაც საქართველომ მცირე აზიაში აზრუმის სულტანს მოახრეინა ქედი, ხოლო სპარსეთში ქ. ყაზვინამდე და გურგანამდე მოაღწია, შავი ზღვითგან კასპის ზღვამდე იყო გადაჭიმული, სომეხებმა თავისუფლად ამოისუნთქეს. მათ ძლიერი მფარველი ჰყავდათ. შემთხვევითი მოვლენა არ არის, რომ ქ. ანისის კულტურული და მოქალაქობრივი უაღრესი აყვავების ხანა სწორედ ქართველთა პოლიტიკური ბატონობის დროს იყო. უეჭველია, საქართველს ძღვევა-

მოსილმა წინსვლამ სამსრეთისაკენ სომეხთა კრს საუკეთესო საშუალება მისცა თავისი ფიზიკური აწსებობაც შეენარჩუნებინა და მომავალ განსაცდელის საბრძოლველადაც მოდინიერებულაყო.

#### § 4. ქვემო ქართლის მნიშვნელობა საქართველოსთვის და სამხრეთის სამზღვრები XVI—XVIII საუკუნეში.

შემდეგში როცა საქართველო პოლიტიკურად დაუძღურდა და რამდენიმე სამეფოდ იქცა, სახელმწიფოებრივი სამზღვრებიც მე-XII-ე საუკუნესთან შედარებით საგრძნობლად შემცირდა, ქვემო ქართლს ანუ ლორე-ტაშირ-„სომხითს“ საქართველოსთვის გარეშე მტრისაგან თავდაცვის დროს უადრესი მნიშვნელობა უფრო ცხადი და თვალსაჩინო გახდა. ამიტომაც იყო, რომ შიგლი ეს ტფილისის სამსრეთით მდებარე ქვეყანა ქართული სახელმწიფოს სამართლის მიხედვით „მეწინავე დროსა“-დ იწოდებოდა: ეს კუთხე იყო, რომ სამხრეთითგან შემოსეულს მტერს უნდა დახვედროდა და სწორედ ამ მიწაწყალზე უნდა გაეწია ქართველ ჯარს მისთვის პირველი და გადამწყვეტი წინააღმდეგობა.

საქართველოს მტრებსაც ამ ქვეყნის უდიდესი მნიშვნელობა მშვენიერად ჭქონდათ გათვალისწინებული. მათ ესმოდათ, რომ მასი დახვრობა აღმოსავლეთ საქართველოსა და ტფილისში შემეყანველ კარების ხელში ჩაგდებას უდრიდა. აკი საქართველოს დაუძინებელმა მტერმა შაჰაბაზმა გიორგი მეფეს მოსთხოვა: „ჯერ-არს რათა მომცე ჯილდოდ ლორე ბერდუჯის მდინარით“-ო. მაშინ ბერდუჯის მდინარე სამზღვარი იყო ქართლის სამეფოსი და ძალზე შეწუხდა, „შეუძნდა ესე ფრიად მეფესა“. ჯილდოს შენგან მოველოდდი და არა წართმევას „მიხვასა სასჯელგათა ჩემთასა“-ო. მაგრამ შაჰაბაზმა იცოდა რასაც თხოულობდა და სწორედ იმიტომაც მისი სურვილი შეუღრეკელი იყო (ვახუშტი საქართველოს ცხოვრება, ტიპ. 52). სახელმეფანი ქართველი მეცნიერი ბატონიშვილი ვახუშტი სრულეებით მართალი იყო, როდესაც ამ გარემოების შესახებ ამბობდა: ეს ქვეყანა „საჭაბაზ ამისის განზრახვით მიიღო რამეთუ «მექმნებისო შესავალ-გასავალი ქართლის შინა-ო» (გეოგრაფია 140—142). სწორედ ეს გარემოება იყო და არის, რომ საქართველოს მტრებს ეს კუთხე ასე იზიდავდა და ყურადღებას იპყრობდა.

იგივე გარემოება მეორეს მხრით თვით საქართველოს მმართველ წრეებს და ერს საქართველოს ამ მართლაც „მეწინავე დროშისა“ და სამხრეთის ერთად-ერთ საფარის დარაჯად ხდიდა და თუმცა სპარსეთის ბრძანებელიც, ოსმალეთის ფაშებიც მუდამ ამ კუთხის დაპყრობას ლაპობდენ, მაგრამ ქართველობას ამ ქვეყნის შესანარჩუნებლად თვისი სიცოცხლე არ დაუზოგია.

და ამიტომაც იყო, რომ მან გაიმარჯვა: თვით აღმ. საქართვე-



ლოს დაკნინების დროსაც-კი, ვახტანგ VI მეფობაში და მე-XVIII-ე ს—  
ის ზიარეულ ნახევარშიაც, ქართლის სამეფოს სამხდვარი სამსრეთათ აუთ იქვე  
სადაც თავდაზარეულად. წეროლობით ცნობებს გარდა ამას ის საქართვე-  
ლს 1743 წ. რუკაც ამტკიცებს, რომელიც ინახება რუსეთის მთავარ შტაბის  
სამსკდრ-სამეცნიერო არქივში №-ით 505 „Иверская Земля“<sup>1)</sup>.

ერეკლე მეფის დროსაც, თუნდა 1783 წ., როდესაც საქართველოსა  
და რუსეთის შორის ხელშეკრულება დაიდო, სამსრეთით სამხდვარი და მთელი  
ქვეყნა-ქართლი, ანუ სომხით-ღორე-ფაშაბაკ-ბორჩხაულ საქართველს უცილო-  
ბელს საკუთრებას შეადგენდა და კვლავინდებურად სამხდვარი უფრო სამს-  
რეთისაკენაც მდებარეობდა და გამოფულ სახად ერკნას (ფაშააკის) მათე  
ითფლებდენ. ეს შეურყივად მტკიცდება საქართველოში იმ დროს შეთფ  
რუსეთის ელჩის ბურნაშევის, როგორც წერილობით აღწერილობითგახ (იხ.  
Картина Грузии, подл. описание etc. გვ. 2), რომელიც მის მიერ 1786  
წ. არის შედგენილი, ისევე და უფრო თავსახინოდ მის მიერვე 1784 წ.  
დასატული საქართველოს საერთო რუკითგან, სადაც სამხდვარი წითლად არის  
შემხსახული (იხ. С. Н. Бурнашев-ის Новые Мат. რუკა მეორე).

დასასრულ განსაკუთრებით აღსანიშნავია, რომ აღმაჰმადხანის შე-  
მოსევის შემდგომც და აღმ. საქართველოს რუსეთთან შეერთების დროსაც  
ეგრედ წოდებული „სომხითი“, ბორჩხალო, ფაშააკი, ეახანი და შემშადილი სა-  
ქართველოს უცილობელს კუთვნილებას შეადგენდა და შერაგელიც მასვე კუთ-  
ვნოდა (Дубровицъ. Истор. I, ტ. III, 381-382).

განმსახლვრელ ხაზის მდებარეობის გამოსარკვევად მკაფიო ცნო-  
ბები ვახუშტსა აქვს მოყვანილი. მისი სიტყვით „სომხით-ერევნისა და  
ამისი (ე. ი. ბაბაკის) გამოფულ არს მთა დიდი, მადალი და მარადის თფ-  
ლანნი და კალთათა ტყიანი... რომელი წარვლის დასავლით არტანამდე,  
ხოლო აღმოსავლით რანსა და გელოქუნს შუა განვლის და ვიდრე რახ-  
სამდე მივალს. მთისა ამის სამხრით კერძა სომხით-ერევნისა არის, ხო-  
ლო ჩრდილოთ კერძი ბერდუჯისა და რანისა... ხოლო მთა მცირე ბერ-  
დუჯისა ძეს ჩრდილოეთით და სამხრით და მიაღვების წინ-თქმულსა ერე-  
ვნის მთას. აღმოსავლეთის კერძი მთისა ამის რანისა და დასავლეთით  
კერძი არს ბერდუჯისა“ (ვახუშტი. გეოგრაფია 140).

ამ სიტყვებითგან სჩანს, რომ ვახუშტი თრ მთას ასახელებს საქართვე-  
ლს სამსრეთით: ერთს, რომელიც დიდი და მაღალია იმდენად, რომ მა-  
რადის—თოვლიანად მიაჩნდა, დასავლეთით არტანამდის აღწევს, აღ-  
მოსავლეთით კი რანსა და გელოქუნს შუა გადის და რახსამდე მიდის,

<sup>1)</sup> „Копироваль ее въ Москвѣ въ мѣсяцѣ Юльѣ 1743 г. полевой арти-  
ллеріи каптенармусъ Даника Гем...“ გვარი სრულად არ იკითხება (იხ. დედ-  
ნის ფოტოტ. პირი და С. Н. Бурнашевъ. Новая Мат. для жизнеописанія и  
дѣятельности С. Д. Бурнашева. СПб. 1901. გვ. IV).

ერევის მთა ჰქმევიან. ხოლო მერვე მთა მატარა ყოფილა და როგორც  
ეტყობა ორ ტოტად იყოფოდა ისე, რომ ვახუშტის სიტყვით ეს მთა  
„ძეს ჩრდილოეთით და სამხრით“. ამასთანავე იგი თითქოს ერევის  
მთის შტოდ გამოდის და მას „მოადგების“ — ო. ამ მთას ბერდუჯის მთა  
ჰქმევიან.

ამ ტექსტის ფრანგულს თარგმანში აკად. მ. ბროსსეს შენიშვნა-  
ში აღნიშნული აქვს, ვითომც იგი რუსულს ბეზობდალის მთასუდრიდეს  
(გეოგ. 141 შენ. I). მაგრამ საკმარისი იყო ბროსსეს თავის გამოცემული  
ვახუშტის მიერ დატანილი რუკა აედო, სადაც ქვემო-ქართლია (№ 2. Gè-  
orgie au s. du Kour) და იქ ჩაეხედა, რომ მაშინვე დარწმუნებულიყო,  
რამდენად შეშინდა იყო მისი შემოაღნიშნული აზრი. იქ სახელდობრ  
ერევის მთა მდ. ბამბაკის სამხრეთით არის დახატული. მაშასადამე  
ცხადია, რომ ყოვლად შეუძლებელია ვახუშტის ერევის მთები რუს-  
თა საგეოგრაფიო სახელს ბეზობდალის მთებს უდრიდეს იმიტომ, რომ  
ეხლანდელი ბეზობდალის მთები ბამბაკის ჩრდილოეთით მდებარეობენ.  
იგივე გარღობაც ცხად-ჰყოფს, რომ ვახუშტს „ერევის მთები“ აწინ-  
დებს რუსულს რუკაზე აღნიშნულს „ბამბაკის მთებს“ უდრიდეს, რომელ-  
თა მიმდინარეობაც აღმოსავლეთით მართლაც ისეთია, როგორც ვა-  
ხუშტს აქვს აღწერილი, და გელაქუნის ანუ გოგჩის ტბის ჩრდილო-  
ეთით უვლის.

ვახუშტის იგივე რუკა ამტკიცებს, რომ ბერდუჯის მთები უნდა  
მდ. ბერდუჯის ანუ დებედას, რომელსაც ამ ადგილას რუსები კამენკას  
უწოდებენ, სამხრეთით მდებარედ ვიგულისხმობთ. თუ ამ გარემოებას  
გავითვალისწინებთ, მაშინ ცხადი გახდება, რომ ვახუშტის ბერდუჯის მთა-  
უნდა რუსების მუზობდალის მთებს უდრიდეს.

ამგვარად ირკვევა, რომ საქართველოს სამხრეთით (სამხეთისაგან)  
ერევის სახანოსაგან გამჯთველ ხაზად ერევის მთები ითვლებოდა, რომელ-  
თაც ეძღა „ბამბაკის მთები“ ეწოდება. ამ დასკვნის სინარტულს მოსკოვში  
1743 წ. დახატული რუსულ-ქართული რუკაც დასტურებს, რათგან ამ რუკაზეც  
საქართველოს სამხრეთის საზღვარი ბამბაკის მდინარის სამხრეთით არის  
გახატული. ბურნაშევის მიერ 1784 წ. ს. შტდგენილი საქართველოს რუკაც  
ამასვე ამტკიცებს: იქაც ეს საზღვარი მდ. ბამბაკის კარგა სამხრეთით  
ხატია. მაშასადამე მე-XVII-ე ს.-ის დასასრულსაც, საქართველოს რუ-  
სეთთან 1783 ხელშეკრულობის დადების შემსაც საქართველოს სამხრე-  
თის საზღვრად კვლავინდებურად ერევის ანუ როგორც ეხლაა მიღე-  
ბული, „ბამბაკის მთები“ ყოფილა.

## § 5. ქვემო-ქარაღის უღრესი ეკონომიური მნიშვნელობა საქართველოსთვის.

განსაკუთრებით ყურადღების ღირსია ის გარემოება, რომ ქვემო-ქართლი მარტო სამსეფრო თვალსაზრისითა და მნიშვნელობით-კი არ იყო დანარჩენ საქართველოსთან დაკავშირებული, არამედ მასთან მთელი თავისი მდებარეობით და გზებით, მთელი თავისი ქონებრივი ძაღღანითაც, ეკონომიურადაც ის დანარჩენ საქართველოსთან და აღმ. საქართველო მასთან იყო მჭიდროდ დაკავშირებული. პაპუნა ორბელიანის საისტორიო თხზულებითგან სჩანს, რომ ტფილისი სამხრეთითგან, სომხით-ბორჩალოთგან შემოსულ სურსათით იკვებებოდა. მაგრამ მარტო ეს არა კმარა. თუმცა აღმოს. საქართველოს სხვა და სხვა ადგილას ოქროსი და ვერცხლისა, უფრო-კი სპილენძის, მადნები ჰქონდა, განსაკუთრებით მაინც მადნეულობა იმ მთებში მოიპოვება უხვად, საქართველოს რომ ერეგნისაგან ჰსაზღვრავენ (ბურნაშვი კართია 2).

ქვემო-ქართლში, ან. ე. წ. „სომხით“-ში მდებარე ოქრო-ვერცხლისა და სპილენძის მადნების საქართველოს ეკონომიურ კეთილდღეობისა და ძლიერებისათვის უადრესი მნიშვნელობა კარგად ესმოდათ ვახტანგ VI-ეს და ერეკლე მეფეს, რომელთაც არაფერი დაუზოგიათ, რომ დროთა ვითარების გამო მიტოვებული და მივიწყებული სამთამადნო საქმე კვლავ განახლებულიყო და გაცხოველებულიყო.

ეს მადნები საქართველოს სახელმწიფოს ფულის მოსაჭრელ ღიითხსნაც დაქვეყნებენ, — ამით სჭრიდენ მეფეები ქართულ ფულს, — და ამასგარდა წმინდა შემოსავალსაც, რომელსაც მეფეები ჩვენი ქვეყნის გარეშე მტრისაგან დაცვას ახმარებდენ. ნ. ბუტკოვს აღნიშნული აქვს, რომ მის დროს 1778 წ. ერეკლე მეფემაც თავის სახელმწიფოს ყოველ-წლიური შემოსავალი გააძლიერა ახტალაში და სხვა ადგილებში აღმოჩენილი ოქრო-ვერცხლისა, სპილენძისა და რკინის მადნეულობით, რომ მან ამ მადნების დასამუშავებლად ბერძნები გამოიწერა და შემოსავლით ნაქირავებ ჯარს ინახავდა საქართველოს დასაცავად (Материалы для истории Кавказа I, 337).

საქართველოს მეფეების მზრუნველობა ქვაზდნის განვითარებაზე რომ ბრძნული იყო და ანგარიშში არ მოტყუებულან, ამას ის მრავალ-მეტყველი გარემოებაც ამტკიცებს, რომ ერეკლეს მეფობის უკანასკნელ წლებშიც-კი, მე-XVIII-ე ს.-ის დასასრულს, მადნის მადარობის წმინდა შემოსავალი სახელმწიფოს ყოველწლიურს ოქროსა და ვერცხლის ფულად შემოსავლის ერთს მეოთხედს უდრიდა: 400.000 მინ.-ში. (ბურნაშვი კართია 5). 100000 მინ.-მდე მადნების წმინდა შემოსავალი იყო.

§ 6. ამ კუთხის მოსახლეობის ბედ-იღბალი XVII—XVIII ს.ს. და  
სომეხთა გადასახლება.

თვით ქვემო-ქართლის სტრატეგიული მდგომარეობის გამო, ვითარცა საქართველოსთვის უაღრესად მნიშვნელოვანს ქვეყანასა და „ქეწინავე სადროშოს“, მას ხშირად ბრძოლისა და მტრის თავდასხმის ასპარეზად ხდიდა და ამის გამო მოსახლეობა აქ მრავალჯერ დაზარალებულა და ანა ერთხელ სრულებით ამოწყვეტილა კიდეც. უფრო ძველ დროსაც რომ თავი დავანებოთ, მარტო შაჰაბაზის შემოსევამაც ამ მხრივ დიდი ზიანი მოუტანა. ამას გარდა, სპარსეთის შაჰებს რომ საქართველოში მუდამ ერთგული წინაშეაღმდგომი და მოპარენი ჰყოლოდნენ, შაჰაბაზმა აქ თურქთა ელი ბორჩაღუ ჩაასახლა. თანდათანობით ყაზახ-შამშადილო-ლორეს ხანებიც გაჩნდნენ (ვახუშტი 70). ხშირი სამხედრო მოქმედების გამო ეს ქვემო-ქართლი, „თრიალეთი, ტაშირა და აზოცი“ მთლად აღსრულებული იყო: იქ „კატინი აზლანა იუენის“ და მოლოდ ვასტანგ V-ემ კვლავ დასახლა იგი (იქვე 82).

თუ საქართველო, რომელსაც თავისი სახელმწიფო ჰქონდა, მე-XVI—XVIII-ე საუკუნეში შეწყუბუებული იყო გარეშე მტრისაგან, ადვილი წარმოსადგენია რა საშინელს მდგომარეობაში უნდა ყოვილიყო სომხობა, რომელსაც მე-XI-ე ს-ითგან მოყოლებული საკუთარ სახელმწიფოებრივობას მოკლებული იყო და მე-XVI-ე ს-ითგან მოყოლებული ხომ სახანოების ქვეშევრდომებად ითვლებოდა. აუტანელ მდგომარეობას განა, საწმენკებრივ და ერაყულ-ზაღიტიკურ დევნისაგან სომხობა თავის ქვეყნიეთგან იყრებოდა, მამაპაპეველს მიწაწყალს სტოვებდა და სხვა უფრო შეუდრთ ქვეყნებში და სასელმწიფოებში ექებდა თავსესაფარს. საქართველო სომეხებისათვის ყველაზე უფრო მახლო ბელი ქვეყანა და სამეფო იყო, სადაც მათ თავისუფლად შეეძლოთ ცხოვრება, — საქართველოში არასდროს არც ეროვნული, არც სარწმუნოებრივი დევნა არ ყოფილა, — და თანაც საქართველოში შემოხიზნულს სომეხებს უფრო მეტი იმედი ჰქონდათ, რომ თუ გარემოება მათთვის ხელსაყველად შეიცვლებოდა, იქითგან თავიანთ სამშობლოში ადვილად დაბრუნებულიყვენ. ამიტომ იყო რომ დევნილი სომეხები საქართველოში იხიზნებოდნენ, ჩვენში ეჭებდნენ და ზოგჯერ კიდეც თავიანთის თავსესაფარს.

სრულებით ბუნებრივია, რომ ისინი სასლდებოდნენ განსაკუთრებით ამ კუთხეში, რომელაც სომხეთის მოსახლეობა იყო და სადაც თავისუფალი სამოსახლო ადგილი მოიპოვებოდა. ამიტომ არც გასაკვირველია, რომ ისინი შემოხიზნებოდნენ ხოლმე სწორედ ქვემო-ქართლში, რომელიც ჩრდილოეთით ერჯვის მთებს ეკარა ე. წ. სომხეთში, ლორში, ტაშირში და სხვა-

გან. ვახუშტს აღნიშნული აქვს, რომ „სომხით“-ში ვახტანგ VI დროს „მოსახლენი არიან სარწმუნოებით სომეხნი და მცირედად ქართლის სარწმუნოებისა, არამედ ქტევას-წინთა ქართულითა“-ო (გეოგრაფია 146). ტაშარის შესახებ მას ნათქვამი აქვს, რომ იქ „მსახლობელნი არიან სარწმუნოებით სომეხნი... და მოსილნი არიან ბინძურად და გაზეთილნი, გრძელ-ჩოხიანნი აფფერად-უშვერად, გარნა არიან ჰაეროვანნი და ტანოვანნი, შემძლენი, ლაშქრობათა შინა გამოუცდელნი, უხმარნი“-ო (იქვე 148).

მაგრამ არც ეს სომეხური შემოსიზნული მოსახლეობა შეჩვენია აქ დიდ ხანს. თურქების შემოსევის დროითგან მოყოლებული, მე-XVIII-ე ს.—ის მეორე მეოთხედშიც, თურქებისა და დეკებისაგან სხვებზე უფრო ძლიერად ეს კუთხე დაზიანდა (ვახუშტი. საქართველოს ცხოვრება 122, 137, 139, 140. პ. ორბელიანი).

ამ ხნის განმავლობაში ეს საქართველოს სამხრეთის კუთხე ისე აოხრდა და გაუკაცრიელდა, რომ 1760 წ.—ისთვის როგორც რუსეთის ხელმწიფისათვის გაგზავნილს აღწერილობაში ერეკლე მეფე სხვათა შორის ამბობს, მოსახლეობის 1—2%-ზე მეტი შეჩვენია არ იყო.

მე-XVIII ს.—ის მეორე ნახევარში ამგვარ აოხრებისა და ხალხის გადასახლების წყალობით სომეხთა მოსახლეობა თვით მათს მკვიდრს, მჭა-წყალზეც ისე შემცირდა, რომ ერევანის სახანოში ითვლებოდა 3000 სახლობა, ნახჭევანში 500, ყარაბაღში 7000, ყარაღალში 300, განჯაში 1500. დანარჩენნი მათ სამშობლოში აღარა სცხოვრობდნენ. დარუბანდში 1000, მარაღაში 2000, ხოიში 1000 სახლობა ითვლებოდა (ნ. ბუტკოვი. Материалы II, 142). ამგვარად სომეხთა რიცხვის ჯამი მთელს ამიერკავკასიაში 17000 ოჯახობას უდრიდა.

## § 7. სომეხთა გადმოსახლების განსაკუთრებული ხასიათი XVIII—XIX ს.-ში.

ერეკლე მეფის დროს სომეხთა საქართველოში შემოსიზნის ხასიათი, როგორც ეხლა ირკვევა, თავადად იცვლება: თუ წინათ ეს გადმოსახლება სტიქიური თვისებისა იყო და მას არავითარი პოლიტიკური მიდრეკილება და მნიშვნელობა არ ჰქონდა, მე-XVIII-ე საუკ.—ის დასასრულს კარგეული პოლიტიკური ელფერით ზედ დაერთა. თუ წინათ საქართველოში მომავალი სომეხები საქართველოს მფარველობისა და ქვეშევრდომობის მოიმედენი იყვნენ ხოლმე, ამიერიტგან ისინი უკვე გარეუქმალის მფარველებას ეძებდნენ და მათის დახმარებით ცდილობდნენ საქართველოში თავიანთ საქმის გაკეთებას. როდესაც სომეხებმა შეიტყეს, რომ ერეკლე მეფე რუსეთთან ხელშეკრულობასა სდებდა და რუსეთის კავ-

შირსა და მთავრობას ექებდა, ჯერ კიდევ ხელშეკრულობა დადებული და ხელმოწერილი არ იყო, რომ სომეხთა ეპისკოპოსებმა, მელიქებმა და სხვა წარჩინებულმა პირებმა რუსეთის მთავრობას 1783 წ. 3 მარტს შედგენილი თხოვნა მიართვეს, რომელშიაც ყარაბაღისა და ყარაღაღის სომეხები რუსეთის სამეფო სახლობას ერთგულებას უცხადებდნენ და თანაც უცხოელთა პატრონობისაგან განთავისუფლებას სთხოვდნენ. რუსეთის მთავრობას ეს რასაკვირველია მოეწონა და მან გადასწყვიტა მეფე ერეკლეს დახმარებით შუშის ხანი დაემხო და ყარაბაღითგანა და ყარაღაღითგან ერთი სამსკიი ოლქი (область) შეეღებინა, რომელიც მხოლოდ და მხოლოდ რუსეთისაგან უნდა ეთავისუფლებინა და მოეცილებინა. ამ ოლქის მართვა-გამგეობა სომეხთა თანამეშაბულს უნდა ჩაჰბარებოდა და კარგად უნდა მოწყობილიყო, რომ დანარჩენ სომეხების ოლქებსაც ყარაბაღელ სომეხებისათვის მიეძახათ და მათთან შეერთებულიყვნენ. ამ გზით რუსეთის მთავრობას იმედი ჰქონდა, რომ აზიაში საქრისტიანო სახელმწიფოს აღორძინებდა (Н. Бутковъ. Матеріалы II, 142).

ეს უკვე გარკვეული პოლიტიკური გეგმაა, რომელიც თითქოს სომეხთა საკეთილდღეოდ იყო შედგენილი, მაგრამ რომლის განხორციელებაც რუსეთს ამოუწყვეცისაში მტკიცედ ფეხს მოიკიდებდა. საქრისტიანო სომეხურ სახელმწიფოს აღორძინება სომეხთა გულითადი ნატვრა იყო და უეჭველია, რომ რუსეთის მთავრობის მიერ სწორედ მათ მისაზიდავად და აღსაფრთოვანებლად იყო ამ გეგმაში ეს აზრი შეტანილი.

ამიერიდან მოყოლებული უცნაური მდგომარეობა შეიქმნა: სომეხები ორმაგს კავშირს იჭერდნენ: ერთის მხრით საქართველოსთან, მეფე ერეკლე II ან გიორგი მეფესთან, საქართველოში შემოიხიზნებოდნენ ხოლმე, ვითარცა დევნილნი, და შედარებით მყუდრო თავშესაფარს პოულობდნენ, იმავე დროს, მეორე მხრით-კი იღუშაღ რუსეთის მთავრობას ამოუყვარებდნენ ხოლმე და რუსეთის მთავრობის დახმარებით საქართველოში თავიანთ საქმეს იკეთებდნენ.

როგორც არა ერთხელ ეს ქართველებსაც შემთხვევით, სომეხებმაც პირადად გამოსცადეს, რამდენად სახიფათო იყო რუსეთის დახმარების მოიმედება: რუსეთმა რომ ერეკლე მეფესთან დადებული ხელშეკრულობისდა მიუხედავად საქართველოთგან მეშველი ჯარი მათად გაიყვანა და ჩვენი ქვეყანა გაათარებულ მტრების პირის-პირ დასტოვა, ამის საბედისწერო შედეგი მართო საქართველომ-კი არ იგრძნო, არამედ სომეხებმაც და თვით ყარაბაღის მფლობელმა იბრაჰიმ ხანმაც. აღმაშენებელ ხანის შემოსევის დროს ყარაბაღის ხანი იძულებულ იყო ყველა სომეხებისათვის, ვისაც-კი იარაღის ხმარების უნარი არ ჰქონდა ან ციხეში არ დაეტოვებინა, მეზობელთა სამეფობელებში საქართველოში გახიზნვის ნება მიეცა იმ იმუდით, რომ როცა ქარიშხალი დაწყნარდებ-

ბოდა ისევე უკან დაებრუნებინა, მაგრამ არაპც. თუ გასიზნებულნი სომეხები  
ერაზმადში ადამ დაბრუნებულან, სხვაობა-ც-კი მათ მიჰხატეს: თავანთ მელო-  
ქების წინამძღოლობათ აიყარნენ და ზოგი განჯაში, ზოგი კიდევ ისევ  
საქართველოში გადასახლდნენ (იხ. Записка Коваленского о Грузин  
АКАГК т. I, გვ. 120).

იმ დროს, როდესაც ერთი მხრით სომეხთა კათალიკოზმა ლუკამ სა-  
თვექარლოს ასაობრებლად 1795 წ. მომავალს სპარსეთის შაჰს აღამაჰ-  
მედხანს, ალბად შიშით, „სამხედრო ხარჯების დასაუარავედ“ 100.000 მ.  
მისცა, მეორეს მხრით და იმავე დროს შემოღებული სომეხი ყარაბა-  
ლითგან, ერევნითგან, ნახჭევანითგან და სხვა ადგილებითგან მაჰმადიან  
მცხოვრებლებთან ერთად საქართველოში გამოარბოდნენ და იქ ბაშბაკის  
ხეობაში იხიზნებოდნენ იმ იმედით, რომ აღამაჰმედხანის საქართვე-  
ლოში შესევას ვერ გაბედავდა (Бутковъ. Матеріалы II, 337).

ტფილისის ახლების შემდგომაც მეღაქები ახვი და მეჯლეუმი თავის  
ქუბიანად ისევ ერეკლე მეფეს შეესვენენ და საქართველოში დასახლების  
ნებათვს სთხოვეს (АКАГК т. I, 113 და 134). ერეკლე მეფემ მელიქ-  
აბოვის ვედრება შეასმანა, ს. ბოლნისის მისცა და კოლოპის გზის დაცვა  
ვალად დააკისრა (იქვე I, 116 შენ.).

დანახჩენმა სომეხმა მეღაქებმა სხვა გზა ირჩიეს: მეღაქების ჯიშედისა  
და ფრიდონის მეთაურობით საქართველოს მეფეს ზურგი აუქციეს და პირდა-  
პირ რუსეთის მთავრობასთან დააჭირეს საქმე, წავიდნენ და ხუთივე სომეხ  
მელიქის სახელით რუსთ ხელმწიფეს იღუმალი თხოვნა მიართვეს, თქვენ  
ქვეშევრდომებად და მოვარეულობის ქვეშ მაგვადეთ. ამასთანავე ისინი  
თხოვდნენ, რომ მათ რუსთ სელმწიფესაგან, ან რუსეთში შესიზვნის, ან  
ამავე პირობით საქართველოში დასახლებას ნებათვს მისცემოდათ (იქვე  
I, 123 და 134).

უეჭველია ეს უკვე სრულებით შეუწყნარებელი საქციელი იყო:  
საქართველოს დამოუკიდებელ არსებობის წყალობით სომეხები თავიანთ-  
თვის საქართველოში აუცილებელ განადგურებისაგან თავმესაფარს პოუ-  
ლობდნენ, მადლობის მაგიერ-კი საქართველოს შინაურ საქმეებში გარე-  
შე ძალის ჩარევისათვის ცდილობდნენ და რუსეთის ქვეშევრდომობისა  
და მფარველობის მიღებით ჩვენში მიწა-წყლის მიღება ჰსურდათ. მაათი  
საქციელი საქართველოს დამოუკიდებლობას ძირს უთხრიდა და ჩვენს  
ქვეყანაში რუსეთის გაბატონებას უწყობდა ხელს.

როგორც ეტყობა სომეხი მელიქები ამას არავითარ ყურადღებას  
არ აქცევდნენ, რათგან დარწმუნებული იყვნენ, რომ თავიანთ მი-  
ზანს მიაღწევდნენ.

მართლაც, რუსეთმა ისინი თავის მფარველობის ქვეშ მაიღო და, თუმ-  
ცა ეს დადებული სელმწიფეობის დარღვევა იყო, მაგრამ მაინც რუსთ

ხელმწიფის მათთვის სხვის სახელმწიფოში დასახლების ნებასთან მიუყვება. ასე იყო ეს საქმე მოწოდებით ფარულად. თეოციანულად კი რუსეთის ელჩს საქართველოში დავალებული ქონდა, რომ ის საქართველოს მეფესთან ცდილობდა და სომეხ მელიქებისა და მათ ყმებისათვის დასახლებელი მიწები განსაკუთრებით შეღავათიან პირობით დაეთმებინებინა. მიწერილობაში ნათქვამი იყო, რომ ელჩს უნდა ჩაეკონკრეტებინა მეფისთვის, ვითომცდა რუსეთის მთავრობამ შემთხვევაში თვით საქართველოს საკეთილდღეოდ ცდილობდა (იხ. Инстр. изъ Госуд. Кол. Пност. дѣль Коваленскому. АКАГК. Т. I, 94 § 10).

ყველამ კარგად იცის, რომ დიდ „მფარველ“ სახელმწიფოს თხოვნა პატარასთვის იძულებას უდრის. ამის წყალობით სომეხებმა და რუსეთის მთავრობამ თავიანთ წადილს მიაღწიეს: სომეხებმა მიწები მიიღეს, რუსებმა კი საქართველოში იღუპული ქვეშევრდომები და თავიანთ გაბატონების უკუბრუნების წინამავალი რაზმი გაიხიანეს. ერეკლე მეფემ დაასახლა ისინი ზოგი თელავში, ზოგი სიღნაღში.

ქვემო ქართლში ე. წ. სომხთაში და ლარაში მელიქ აბოს გარდა არავინ დასახლებულა. ის მაშინაც, რაც საქართველო რუსეთს შეუერთდა, თითქმის უკაცრიელი იყო და მხოლოდ 1827—9 წლებში, როდესაც ოსმალებითგან 100000 სული მცხოვრები, სოლო შხარსეთითგან 30000 სული შემოინიხნა და ნაწილი მათგანი ბრახლას მახრასში, ნაწილი კიდევ ერევნის გუბერნიაში დაეშინა, მხოლოდ ამ დროითგან მოყოლებული ჩნდება ქვემო ქართლში მჭიდრო და შედარებით მრავალრიცხოვანი სომეხთა მოსახლეობა (ივანენკო Исторія гражд. упр. да Шахатунянь Админ. перед. 168—179).

**§ 8. ქვემო ქართლის კუთვნილების საკითხი ისტორიულისა და თანამედროვე თვალსაზრისით.**

ამგვარად ორი განკმობის სრულებით ცხადი: ერთი ის, რომ ამ კუთხის ახალშენი სომეხები ამ სომეხთა შემკვიდრებები არ არიან, რომელნიც საქართველოს ამ კუთხის სომეხთა მიერ შემოადინებულ პოლიტიკურ მოტაცებისა და ბატონობის გამო აქ ქართველ მკვიდრ მცხოვრებთა შორის გაჩნდნენ, არც იმ სომეხთა შემკვიდრები არიან, რომელნიც შემდეგ საუკუნეებში საქართველოს მთავრობის ნებასთვით დროგამოშვებით დასახლებდნენ (ის მოსახლეობა ხომ რამდენჯერმე ხან აიყარა სამურდამოდ, ხან მტრის მრავალ გზის შემოსევებისაგან მკვიდრ ქართველებთან ერთად ამოწყდა), — მეორეც ის, რომ სომეხ მცხოვრებთა ესლანდელი სიმრავლე საქართველოს სამხრეთის სამზღვარსე განკმობათა ბუნებრივი შედეგი კი არ იყო, არამედ მხოლოდ რუსთა მთავრობის პოლიტიკურ გეგმის წყალობით მათი უცხოეთითგან ხელაფხური გადმოსახლების შედეგი.



ამ ხელფანურ ხელშეწყობაში ვინაობისდა მიუხედავად სომხები მაინც მცხოვრებთა შორის აბსოლუტურ სიმრავლეს კი არ შეადგენენ, არამედ მხოლოდ შედარებით. 1897 წ.-ის საყოველთაო აღწერის თანახმად ბორჩალოს მაზრაში სულ 128 587 მცხოვრები ითვლებოდა და მათ შორის სომხები 48609, თურქ-თათრები 37609, ბერძნები 21347 და ქართველები 6685 (იხ. აგრეთვე А. Шахатунянъ. Адм. пер. 72).

საგულისხმიეროა და დამახასიათებელი, რომ საქართველოს და სომხეთის პოლიტიკური განსახლება და დამოუკიდებლობის აღდგენა ამ უამადაც სომხთა იკრიშით და ომით დაიწყო ისევე საქართველოს სამხრეთის სამხლვარზე მდებარე ქვეყნის ქვემო ქართლის, ანუ როგორც იგი რუსების მიერ წოდებულია, ბორჩალოს მაზრის დასახლებად.

ზემოთქმული ვრცელი მიმოხილვის შემდგომ, რომელშიაც აღნუსხული იყო საუკუნეთა განმავლობაში საქართველოს ამ კუთხის მდგომარეობა, დასკვნა ძნელი არ არის. თავისდა-თავად ცხადია, სომხთა უკანასკნელი დასახლება ქვემოქართლში საქართველოს ამ განუყოფელ ნაწილების მდგომარეობას ვერც ერთის მხრით ვერ შესცვლიდა. რუსეთთან 1783 წ. დადებული ხელშეკრულების ძალითაც და საქართველოს რუსეთთან შეერთების დროს რეალური მფლობელობითაც პოლიტიკურად იგი საქართველოს უცილობელი კუთვნილება იყო. ხოლო რუსეთთან შეკრულ კავშირსა და მთავრელობის ერთად-ერთი მიზანი საქართველოსთვის ჩვენი ქვეყნის მიწა-წყლისა და დამოუკიდებლობის ხელშეუხებლობა შეადგენდა. ეს დებულება თვით ხელშეკრულებაშიც არის შეტანილი და იქ მეორე მუხლში ნათქვამია, რომ რუსეთის ხელმწიფე თავდებობას კისრულობს, რომ მეფე ერეკლეს მაშინდელი სამფლობელოს ანუ სამეფოს მთლიანობა და ხელშეუხებლობა დაცული იქმნებოდა (Е. В. даётъ Императорское свое ручательство на сохраненіе цѣлости настоящихъ владѣній Е. С. Царя Ираклія Теймуразовича“).

მაშასადამე, როდესაც რუსეთის მთავრობა ამ ქვემო ქართლში სომხებს დასახლების ნებას აძლევდა, ეს შეიძლებოდა მხოლოდ და მხოლოდ ეთნოგრაფიული თვისების მფლენა უფთილყო და თვით საქართველო და ქართველობა ამ გარემოებას ვერას გზით მის მიწა-წყლის სახელმწიფოებრივ სამხდვრების შემცველ გარემოებად ვერ ჩასთვლის მით უმეტეს, რომ სომხთა სამშობლოთგან აყრა და საქართველოში გადმოსახლება მათი ოსმალეთისა და სპარსეთს მიერ დევნის შედეგი იყო და ცხადია, რა წამს მდგომარეობა მათთვის საკეთილდღეოდ შეიცვლებოდა, ისინი ისევე თავიანთ სამშობლოში უნდა დაბრუნებულიყვნენ.

რაკი სომხთა დასახლებით ქვემო-ქართლში, ბორჩალოს მაზრაში, იმ კუთხის გეოგრაფიული თვისებებიც, თავის-თავად ცხადია, არ შეიცვლებოდა, — საუკეთესო გზებიც ტომოგრაფიული ვინაობის გამო ტფილისისაკენ არის მიმართული და ამის გამო ეს მხარე წინანდებურად დასარ-

ჩენ საქართველოსთან უმჭიდროესად არის დაკავშირებული, ამიტომ ეკონომიურ დამოკიდებულების ვითარებაც მისი და ჩვენი ქვეყნის დანარჩენ ადგილებს შორის არ შეცვლილა, — კვლავინდებურად ეხლაც ეს კუთხე საქართველოსთან არის დაკავშირებული. ეს ვარაუდობს ამ კუთხის თვით ადგილობრივ დაწესებულებათა წარმომადგენლებსაც არა-ერთხელ სხამაღდა აღუნიშნავთ იმ დროსაც, როდესაც პოლიტიკური საკითხის წამოყენება ჯერ თქირადაც არავის მოუვიდოდა, იმ დროს, როდესაც კავკასიაში მეფის მოადგილედ სომეხთა თავგამოდებულ მომხრეობით ცნობილი გრაფი ვორონცოვ-დაშკოვი იყო. სომეხებმა ისარგებლეს ამ ხელსაყრელ შემთხვევით და ვორონცოვ-დაშკოვის წყალობით წამოაყენეს საკითხი ბორჩალოს და ახალქალაქის მაზრების ტფილისის გუბერნიითგან გამოყოფისა და გუმბრთან შეერთების შესახებ, რომ ამგვარი სრულებით ხელოვნური საშუალებით გუმბრის (ალექსანდროპოლის) გუბერნია შეექმნათ.

სომეხთა სურვილი რომ განხორციელებულიყო ვორონცოვ-დაშკოვმა ბრძანება გასცა ეს საკითხი შეესწავლათ და შესაფერისი მოხსენება დაემზადებინათ. ამიტომ 1913 წელს 6 ნოემბერს და 18 დეკემბერს ტფილისის გუბერნატორმა ბორჩალოს სამაზრო კომისიას მიწერილობა გაუგზავნა, რომ მას მკოდნე პირთა თანადასწრებით ადგილობრივ გამოურკვია, შესაძლებელია თუ არა, რომ ბორჩალოს მაზრა გუმბრს (ალექსანდროპოლს) შეუერთდეს ერთ საგუბერნიო ერობის შესადგენად. ამ სამაზრო კომისიამ, რომელშიაც ერთი რუსი იყო (მომრიგებელ მოსამართლე ბურნაშოვი), 6 სექტემბერი (გადასახადთა ინსპექტორი ზახარიაცი, შულავერის საზოგადოების წარმომადგენელი ერიბეკოვი და ვ. მეჭრაბოვი, ჯალალოღლის საზოგადოების წარმომადგენელი ვ. სააკოვი და მ. ბახშინოვი, ბოლნისხაჩინის საზოგადოების წარმომადგენელი ვ. აფეტისოვი), 4 თათარი (მეჭტი-ალასულთანოვი, ახმედ მირზა მამედ-ოღლი შამილი, აბბას-ოღლი და აბდურახმან გაიბმოვი), 1 გერმანელი (იაკობ ტაუში) და 2 ქართველი (მაზრის უფროსის თანაშემწე ინალიშვილი, გადასახადთა ინსპექტორი ბარათაშვილი), ერთმანეთს დაადგინეს, რომ ბორჩალოს მაზრის ტფილისის გუბერნიითგან გამოყოფა სასურველი არ არის („единогласно высказались за нежелательность выдѣленія Борч. у. изъ состава Тифл. г.“). თავიანთი დასკვნა მათ იმ მოსაზრებით აქვთ დასაბუთებული, რომ ეს მაზრა ადმინისტრაციით და სამხრეთით მთებით არის მართული და გუმბრისაკენ მიმართული ორმა საურმომ (ბეზობდაღისა და გუღიბუღასის) გზატკეცილი სამთარში ნაშქრების გამო გაუვალი ხდება, დანარჩენი კანდასავლები კი ამ მთებზე სამთარში სრულებით შეკრულია ხელმე, რომ ეკონომიურად მთელი ეს მხარე ტფილისთან არის დაკავშირებული, იქ ჰყი-

დის თავის მოსავალს და იქვე ყიდულობს თავისთვის რაც რამე დასჭირდება.

ბრჩხალს სამასრო კომისიის ეს დადგენილებს 24 იანვარს 1914 წ. ტფილისის საგუბერნიო განსაკუთრებულმა საბჭომ, რომელშიაც 11 რუსი სხვადასხვა მოხელე ბღებდა მონაწილეობას გუბერნატორითგან მოყოლებული (ჩერნიავსკი, ს. პანოვი, სპირნოვი, კორვინ-პავლოვსკი, კ. სლავინსკი, მ. შესტაკოვი, ე. ცივანკოვი, მ. მისენკო, ს. პერშკე, ოზიუმსკი და ჟდანოვი), 3 ქართველი (კ. აბხაზი, ი. აბხაზი და ტ. ქიქოძე) და 2 სომეხი (კ. იუზბაშევი და ელიმიზროვი), მოიწინა და თითონაწილ სრულებით მიემსრო (იხ. ტფილისის გუბერნიის საგლეხო საქმეთა საკრებულოს წევრის ივ. აბხაზის მოხსენება).

ამ ერთხმივ დასკვნას ორსავე განსაკუთრებულ საბჭოში და ბორჩალოს მაზრის ტფილისის გუბერნიის სამზღვრებითგან გამოყოფისა და გუმბრთან შეერთების აზრის ამ ერთხმივს უარყოფას ორსავე განსაკუთრებულ საბჭოში მით უმეტეს აქვს დიდი მნიშვნელობა, რომ თვით ამ საბჭოების მონაწილეებმა კარგად იცოდნენ, რამდენად თანაუგრძობდნენ ამ აზრის განხორციელებას თვით მეფის მოადგილე და მისი თანაშემწე. ამიტომ მოსალოდნელი იყო კიდევ, რომ ისინი კავკასიის უმაღლეს მთავრობისა და სამხეთა გულისწადის კვარს დაუკრავდნენ. თუ ამისდა მიუხედავად ეს აზრი ერთხმივ უარყოფილი იყო ორჯერვე, ცხადია, რომ ბრჩხალს მაზრის ტფილისის გუბერნიისგან ჩამოშორება და გუმბრთან შეერთება სრულებით შეუწყენარებელი და ბუნებრივ შიკბების მოუხეშავი დარღვევა იქმნებოდა.

### V თ ა ვ ი .

#### სამხრეთ-დასავლეთის სამზღვარი.

##### მესხეთი ანუ ზემო ქართლი.

საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთის ნაწილს საზოგადო სასჯელად ზემოქართლი ეწოდებოდა, საკუთრივ-კი და უფრო სშირად მესხეთს ეძახდნ და სწორედ ამ სახელით იქმნება იგი ქვემოთ ნახსენები ხოლმე.

მესხეთი ბევრს სხვადასხვა სახელის მატარებელს თემს შეიცავდა. მესხეთის სანაზრო თემებად აღმოსავლეთითგან რომ მოვაცოლოთ შემდეგი აზგილები იყო: ჯავახეთ-აბოცი, ატაქან-კოლა, კლარჯეთი, ტაო-ფლთისი და თორთუმ-ისპირი. კლარჯეთის სამხრეთ-დასავლეთით ზღვის ნიასს ტრანპონანამდის უკვე ლაზისტანი, ანუ ქანეთი იყო.

#### § 1. პალაკაციო, ანუ აბოცი და საქართველოს ამ სამზღვრის ხაზი.

აბოცი ჯავახეთის სამხრეთით მდებარეობდა და ვითარცა მესხეთისა და ქვემო-ქართლის შუა მდებარე თემი ზოგჯერ მესხეთს ეკუთვ-

ნოდა, მაგრამ ხშირად და მე-XVII—XVIII-ე ს. ს-ში განსაკუთრებით ქვემო-ქართლის სამხლერებში იყო მოქცეული.

აზოცს ძველად ჰალაკაციოსს ეძახდნენ, შემდეგ ში-კი, თუნდა მაგ. ვახტანგ VI მეფის დროს, ყაიყული ეწოდებოდა. იგი „გამოხვეულია სრულიად მთითა და შუაში ვაკეა“ (ვახუშტი. გეოგრაფია 148—150). აზოცს ტაშირი-საგან იმგვარადვე როგორც ბერდუჯს, ანუ დებედას ბამბაკისაგან „ჰყოფს მთა ირჯანისა და აწ ყარაღაჯად წოდებული“ (იქვე 148). ამავე უკანასკნელ სახელით არის ეს მთა ესლაც ცნობილი. მას ჩრდილო-სამხრეთით აქვს შიშართულება, „მდებარებს სამხრილამ ჩრდილოთ კერძ“ (იქვე), მალა-ლია, „მარადის თოვლიანი და უტყეო და კალთათა ბალახოვანი“ (იქვე).

დასავლეთ-სამხრეთით აზოცს სამხლერად აღაბაბს მთა ჰქონდა, რომელიც ერთის მხრით ტბა „ჰალაკაციოს (Чалдырское оз.) და აზოცს შორის“ მდებარეობდა და ამასთანავე იყო „საზღვარი ქართლისა და ურ-სისა ვიდრე თეთრციხემდე და ტბამდე ტაშადანისა“ (ვახუშტი. გეოგრა-ფია 150).

ამ აზოცში მდებარეობდა „ყაზანჩი“, რომელიც თურმე „იყო ქა-ლაქი მცირე“ (იქვე). ორივე სახელი ყაიყულიცა და ყაზანჩიც ვითარ-ცა ნაშთი ესლაც არის საგეოგრაფიო სახელად შენახული რუკებზე „ყაიყული-ყაზანჩი“-ს სახით სწორედ ყარაღაჯის ქედსა და აღაბაბს მთას შორის მდებარე მალლობ ვაკეზე.

მაშასადამე, აზოცის სამსრეთის სამზღვარი იწეობა იქ, სადაც ირჯანის ანუ ყარაღაჯისა და ბერდუჯის (ბეზობდაღის) მთების შესაყარია. აქეთგან ხაზი მიდის ბაბას მთების ქედ-ქედ დიდ აღაბაბის მწვერვალამდე, შემდეგ უკვე სა-კუთრივ მესხეთის სამზღვარი იწეობა და იმ ძველად ურსის მთებად წოდებუ-ლი მთაგარი წყალთგამოფეული მთების ქედს მისდევს, რომელიც მტკვრისა და კორახის შემდინარეების აუზს არეზის აუზისაგან ჰყოფს და რომელნიც აზ-უამად ჯერ ურსის გუბერნიის არტანის ოლქისა და ხოლო შერმე ოლთისის ოლქის სამსრეთ აღმოსავლეთს სამზღვარს ჰქმნის. შემდეგ სამზღვარი მიდის ძველ დროს ირიჯლუს მთებად წოდებულ კორახისა და არეზის შემდინარე-ების წყალთგამოფეული მთების ქედზე, შერმე ჩრდილო-დასავლეთით უხვევს, სანამ ღაზისტანის სამზღვარს არ მიადგება.

## § 2. ტაო-ისპირის მოსახლეობა უძველეს დროს და VIII—XII ს. ს.

უუძველეს დროს ლაზისტანივით ტაო და ისპირიც ქართველთა ტომს და-სეებს (ხალიბებს) ეკუთვნოდა. მაგრამ მე-II ს. ქ. წ. სომხებმა მათ ტაო წაართვეს და ამის წყალობით აქ შერეული მოსახლეობა გაჩნდა. გაქრისტიანების დრო-საც ეს ქვეყანა თითქოს ისევ სომეხთა ხელში უნდა ყოფილიყო. სპარსეთ-ბიზანტიის შორის მე-VI ს. გამწვავებული და ხანგრძლივი ომიანობისა და ზოლერის მსგავსი საშინელი მოარულის მძვინვარების გამო თითქმის

მთელს ზემო ქართლში, ანუ მესხეთში, განსაკუთრებით-კი სამცხეში, შავშეთ-კლარჯეთში და ტაოში, ხალხი თითქმის სრულგვით მოისპო (იხ. ქართველი ერის ისტ. II, 320, 327, 333). სხვათა შორის ტაოში უოფილი შერეული მოსახლეობაც ამოწედა და თითქმის მთელი ტაო უდაბურ ტყით შეიშლსა. მხოლოდ მე-XI ს.-ში აქ კვლავ ქართული მოსახლეობა ჩნდება: შიდა ქართლითგან ჯერ მეუღაბნოენი და მონაზონები შემოვიდნენ და დასახლდნენ, ხოლო მათ კვალს მდამიო ხალხიც გაჰყვა, დაბურული ტყეები გაჩეხა, დასახლდა და ბერებისა და ახალშენთა დაუღალავი შრომის წყალობით ეს ქვეყნები ქართული საეკლესიო და სამოქალაქო კულტურის ნაყოფიერ ასპარეზად იქცა. მე-IX-XIV ს. ს.-ების ქართული ხელოვნების მრავალი საუცხოო ძეგლები, რომელთა ნაშთებმა მთელს მესხეთში მრავლად მოადწია ჩვენსადისაც კი, ამ გარემოების მჭკვრეტეუკული დამამტკიცებელი საბუთია. მესხ მოღვაწეთა და მწერლების ენაცსაუკეთესო ქართულად ითვლებოდა.

**§ 3. მესხეთის მდგომარეობა და პოლიტიკური ბედობალი  
XIII—XVIII ს. და მისი გამაჰმადიანება.**

ზემო ქართლი, ანუ მესხეთი სამცხე-ჯავახეთითგან მოყოლობული ტაო-ისპიჩამდე ერთს საგამკეო ერთეულს, საერისთავო-ერისთავოს და სამთავროს შეადგენდა. მე-XIII-ე ს.—ის მეორე ნახევარში მესხეთის მთავრის განსაკუთრებული იწებობდა ბორჯომის სეობითგან, ტაშისკართგან და კარსქალაქამდის აღწედა (ეპოთაალ. \* 875, გვ. 719). მე-XIII ს.—ის დამდეგს თამარ მეფის მიერ დაარსებულის ტრაპიზონის იმპერიაში მოექცა ლაზისტანი, ანუ ჭანეთი, მაგრამ შემდეგში იგი საქართველოს შემოუერთდა და ჯერ მესხეთის მთავრს, შემდეგ გურიელს ექონა, ხოლო 1511 წ. სამცხის მთავრის, ათაბაგის ხელში გადავიდა (ვახუშტი. საქართ. ცხოვრება 241).

ოსმალთა გაბატონებამ მცირე ზღიაში და კონსტანტეპოლში მთელი დასავლეთი და სამხრეთ-დასავლეთი საქართველო, მეტადრე ეს უკანასკნელი მონაზირე კუთხე, საშინელს განსაცდელში ჩაგდო. საუკუნეთა განმავლობაში ოსმალეთი დაუცხრომელი სიმედგრით საქართველოს ამ ძვირფას და მშვენებრ ნაწილის ჩაყლანებას ლაშობდა. ყოველგვარი საშუალებით, პოლიტიკური თუ სარწმუნოებრივი დევნით და ეკონომიური შევიწროებით იგი ცდილობდა, რომ ქრისტიანობა აქაურ ქართველთა შორის დაემხო და ქვეყანა გამაჰმადიანებინა. ჯერ უმაღლესს წრითგან დაიწყო, შემდეგ ხანგძლივ ბრძოლის საშუალებით მაჰმადიანობა თვით ხალხშიც გაავრცელეს. მე-XVII-ე საუკუნის პირველ მეოთხედში დანიწყო გამაჰმადიანების პროცესი (ვახუშტი. საქართველოს ც-ა 254—247) და მთელს მე-XVIII-ე და მე-XIX-ე საუკუნის დამდეგამდე გაგრძელდა. წინანდელი დამოუკიდებლობისა და ქართველობის ხსენებაც-კი რომ მოესპოთ, ოსმალებმა სამცხის მფ-

დობეღნი „ახალციხის ფაშა“-დ გასაღეს, მხოლოდ ეს ღირსება ამავე საგვარეულოს მემკვიდრეობითი კუთვნილებად დასტოვეს. ამ საშუალებით ოსმალეთმა ეს მშვენიერი ქვეყანა საქართველოს მოსწყვიტა და მთლად შთანთქა. ოსმალთა დროს ახალციხის საფაშო (ფაშალიკ) კვლავინდებურად მთელი ჭარხის მხარესაც შეიცავდა და 24 თემად ანუ სანჯაყად იყოფებოდა. თვითეულს თემს ანუ სანჯაყს სათავეში მემკვიდრეობითი მფლობელები სანჯაყბეგები უდგნენ.

#### § 4. უფლებრივი დამოკიდებულება საქართველოს მთავრობასა და მესხეთს შორის XVIII ს.

ადვილი წარმოსადგენია, რომ საქართველო ასეთი კუთხის დაკარგვას და ამდენი მოძმე ქართველობის მოწყვეტას ისე ადვილად ვერ შეურიგებოდა. უფრო ძველ დროითგანაც რომ არ დავიწყოთ, ისიც საკმარისი იქნებოდა, თუ გავიხსენებდით, რომ მე XVIII-ე ს-შიაც, მაგ. თეიურაზ II-ისა და ერეკლე მეფის დროს, საქართველოს მთავრობა ცდილობდა ახალციხის ფაშებთან, რომელთაც მაჰმადიანობისდა მიუხედავად თავიანთი ქართველობა დავიწყებული არ ჰქონდათ, ერთის მხრით განსაკუთრებით კეთილი მეზობლური კავშირი ჰქონოდათ, — და ეს ცდა უნაყოფო არ ყოფილა. (Бурнашевъ. Картина Грузин 14 და Н. Бутковъ. Матеріалы II 141—142), — მეორე მხრით უფრო ხელსაყრელ შემთხვევით სარგებლობდა, რომ თავიანთი უფლება მესხეთზე ანუ ახალციხის საფაშოზე გამოეკარგებინათ. ამიტომ იყო, რომ საქართველოს მეფეები თავიანთ თავს სამეფო სახელწოდებაში ა' ე. ხაზ-გასმით ამ ქვეყნის მემკვიდრეობითი მფლობელად აცხადებდნენ (იხ. Бурнашевъ-ის op. cit. 14 და Н. Бутковъ Матеріалы II 130). ამავე მიზნის მისაღწევად, სრულიად საქართველოს გაერთიანების განსრუციელების ხელშემწყობ ზიარებების შესაქმნელად, განსაკუთრებით-ვი სწორედ ამ ძველ ქვეშა ქართლის, ახალციხის საფაშოს, საქართველოსთან შემოსაერთებლად იყო სხვათა შორის. 1783 წ. ხელშეკრულება ერეკლე მეფისა და ეკატერინე II შორის დადებული. ერეკლე მეფის წარმომადგენლებმა ამ ხელშეკრულებაში მეორე მუხლად შეატანინეს, რომ რუსეთის ხელმწიფე არამცთუ ერეკლე მეფის მაშინდელ სამეფოს სამფლობელოს ხელშეუხებლობის თავდებობას კისრულობდა, არამედ ისეთისაც, რომელიც შემდეგში შექმნილი იქნებოდა. და რომ ეს მუხლი სწორედ იმ აზრით იყო ჩართული ხელშეკრულებაში, ამას იმდროინდელი რუსეთის ერთ-ერთ წარმომადგენლის ნ. ბუტკოვის სიტყვებიც ცხად-ყოფენ. მას პირდაპირ აქვს ნათქვამი, რომ ამ „მეორე მუხლის შინაარსი სწორედ საქართველოს მეფეთა ძველ საზღვარებლად, ახალციხის საფაშოს, ანუ სამცხე-საათაბაგოს ეხებოდა“-ო (Н. Бутковъ. Матеріалы II, 142 \*).

\*) „Содержаніе 2-го артикула трактата... указывало прямо на ахалцихскій пашалыкъ или Самцха-Саатабаго, древнее достояніе царей грузинских“.

სწორედ ასე გაიგო ამ ხელშეკრულების შინაარსი იმდროინდელმა ახალციხის ფაშამ და რაკი დარწმუნდა, რომ საქართველოს მეფისაგან მის ფაშობას განსცდელი მოელის, ამიტომ რუსეთთან ხელშეკრულების დადების შემდგომ მეფე ერეკლეს გადაეკიდა და მტრობა დაუწყო (Н. Бутковъ. Матеріалы, II 142).

### § 5. რუსეთის მიერ სამცხე-ჯავახეთის შემოერთება და მისი შედეგი. სომეხთა გადმოსახლება ამ კუთხეში.

როდესაც რუსეთმა საქართველო შემოიერთა, მესხეთი, ანუ ახალციხის საფაშო, ოსმალეთს შერჩა და მხოლოდ 1828 წ.-ს დაპყრობილ იქნა ამ საფაშოს ერთი ნაწილი. ანდრიანოპოლის ზავით რუსეთმა შემოიერთა 24-თიგან მხოლოდ 10 სანჯაყი: ქობლანისა, ოძრხისა. (აბასთუმანისა), ახალციხისა, აწყვერისა, ასპინძისა, ხერთვისისა, ახალქალაქისა, ჯანაქისა, ფოცხოვისა და ჰალაკაციოსი (ხალდირისა), რაც ძველს სამცხეს, ჯავახეთს, ჰალაკაციოს და ერუშეთს უდრის. ეს მხარე რუსთა მიერ შემდეგში ახალციხისა და ახალქალაქის მაზრად და ფოცხოვის უბნად იყო წოდებული.

რუსეთ-ოსმალეთის 1877—78 წ. ომის შემდგომ მესხეთის მეორე ნაწილიც იყო შემოერთებული, სახელად ბრჭანა-ქობულეთი, შავშეთი, კლარჯეთი, კოლა—არტანა და ტაოს ჩრდილოეთი ნაწილი, ოღთისი. აქეთგან სამი პირველი თემი, ანუ სანჯაყი ბათუმის ოლქად იქმნა წოდებული, ხოლო ერთშემთი, ერთაანი და ოღთისი რუსეთის მთავრობამ ყარსის ოლქის სამზღვრებში მოაქცია, თუმცა ერთშემთი (=ფოცხოვის უბანს) ყარსის მხარეს 7—8 თვის განმავლობაში მოწყვეტილია და ფოცხოვის უბნის ბოქალური ამის გამო იძულებულია ახალციხეში იცხოვროს.

მთელ ამ კუთხეში, განსაკუთრებით ქართველ მაჭმადიანები ცხოვრობდნენ (Иваненко. Исторія гражданскаго управ. на Кавказѣ 265, 260). რუსეთის აქ შესვლას 1828 წელს ამ მკვიდრ ქართველ მცხოვრებთა აგრძობა შედეგად, მეტადრე ჯავახეთითგან (=ეხლოანდელს ახალქალაქის მაზრას) და უფრო ნაკლებ სამცხითგანაც (=ახალციხის მაზ.). რუსებმა რომ ახალციხე აიღეს, კავკასიის მაშინდელს მთავარმართებელს ქართველი თავადაზნაურები წარუდგნ და საქართველოს მეფეთა წყალობის წიგნები მიუტანეს, რომლებითაც სამცხე-ჯავახეთში მათი მფლობელობითი უფლება მტკიცდებოდა, და ამ საბუთების ძალით თავიანთ უფლების აღდგენას თხოულობდნენ. მაგრამ პასკევიჩს არამც თუ ეს თხოვნა არ შეუწყნარებია, პიროქით განრისხდა კიდევ (АКАГК VIII № 291 და Иваненко op. cit. 199). ამავე დროს ოსმალეთითგან, ყარსისა და არზუმის საფაშოებთან, იქაური სომეხთა გამობრბდა და საქართველოში თავსშესაფარს ეძებდა. რუსეთის მთავრობამ მათ მფარველობა გაუწია: თითონ 25 მან. დახმარება აღმოუჩინა და 6 წლის განმავლობაში სასჯელმწიფო გადასახადებისაგან

განათავისუფლდა. ამის წყალობით 90000 მეტი სომეხი ლტოლვილი მოაწვდა. მათ დასახლებლად საახალშენო კომიტეტი იყო დაარსებული და ზემო მოყვანილი რიცხვითგან 30000-მდე სომეხი დასახლებულ იქმნა ახალციხისა და განსაკუთრებით ახალქალაქის მაზრებში. (Иваненко *op. cit.* 265—266).

ამ ზარემოებათა წყალობით ახალციხე-ახალქალაქის მაზრების მოსახლეობის სურათი აჩვენებდა შემდეგადა: წინაა იქ შედარებით მჭიდრო მოსახლეობა იყო, 1832 წ. აღწერამ-კი დაამტკიცა, რომ მთელს ამხლად-შემოერთებულ ქვეყანაში 50000 ორთავე სქესის მცხოვრებიც-კი აღარ იყო. უწინ, მაგ. 1828 წ., ამოდენი ხალხი მარტო ქ. ახალციხეში ითვლებოდა. ერთგული შემაღვენლობის მხრივაც მკამარეობა ჯავახეთში ანუ ახალქალაქის მაზრაში ძირიან-ფესვიანად შეიცვალა: თუ წინათ აქ მხოლოდ ქართველობა ცხოვრობდა, 1832 წ-ს ქართველთა მაგიერ უმრავლესობას უკვე სომხები შეადგენდნ და ქართველ მაჰმადიანებს რიცხვით მხოლოდ მეორე ადგილი-და ეჭირათ (Иваненко *op. cit.* 267).

ასე შემთხვევით და ამ გზით გაჩნდნ სომხები ჯავახეთში. ქართველ კულტურის ამ ძველის ძველს კერაში.

## § 6. სომეხთა წამოდავება ჯავახეთის სომხეთთან შესაერთებლად და ამ საკითხის ახლო წარსული.

სომეხებმა დაივიწყეს, რომ ისინი ჯავახეთში ოსმალეთთან მოვიდნ მხოლოდ ვითარცა ლტოლვილნი, რომ სრულებით შემთხვევით ამ უძველეს დროითგან საქართველოს უდიდებულეს კუთხეში ისინი უმრავლესობად იქცნ და ამ გარემოებისდა მიუხედავად მაინც ახალქალაქის მაზრაც სომხეთის მიწაწყლად გამოაცხადეს (А. Шахатунянь. Административный передель Закавказскаго края *გვ.* 70-72 და 132-133). ეს რომ განხორციელებულიყო, მათ ამ მაზრის ტფილისის გუბერნიის, ანუ აღმოსავლეთ საქართველოს სამზღვრებთგან გამოყოფა მოითხოვეს, იმ მიზნით რომ იგი დანარჩენ სომხურ მაზრებთან შეეერთებინათ და ამ გზით ერთი მთლიანი სომხური საერობო თვითმმართველი ოლქი შეექმნათ. ეს აზრი წამოყენებული იყო სომხების მიერ 1913 წ., როდესაც კავკასიაში მეფის მოადგილედ სომეხთა მწყალობელი გრაფი ილ. ვორონცოვი-დაშკოვი იყო. მათი წადილი რომ უფრო სამართლიანად და ობიექტიურ მოსაზრებით ნაკარნახევად სჩვენებოდა ადამიანს, სომხებმა საბუთად ისიც კი წაპოყენეს, ვითომც ჯავახეთი ანუ ახალქალაქის მაზრა ეკონომიურად ტფილისის გუბერნიასთან კი არა, არამედ გუმბრთან (ალექსანდროპოლთან) ყოფილიყოს დაკავშირებული.

ვორონცოვის სურვილისდა თანახმად იმავე წელს ბრძანება იყო გაცემული, რომ ტფილისის გუბერნიის ახალქალაქის სამაზრო კამისი



შემდგარიყო და გამოერკვია, შეიძლება თუ არა და რამდენად ხელსაყრელია, რომ ახალქალაქის მაზრა ტფილისის გუბერნიას ჩამოსცილდეს და გუმბრისას (ალექსანდროპოლის) მიემატოს რომ მასთან ერთად ცალკე განსაკუთრებით სომხობით დასახლებული გუბერნია შემდგარიყო. ამ კომისიაში თავმჯდომარითურთ სულ 14 კაცი იღებდა მონაწილეობას, რომელთაგან 8 კაცი ქრუსი იყო (თავმჯდომარე მაზრის უფროსი პოდპოლკ. კალინინი, მომრიგებელი მოსამართლე მიტკევიჩი, ფოსტა-ტელეგრაფის კონტორის უფროსი დელიბაში, სამაზრო ბეითალი ტოროპოვი, საუბნო ბოქაულები ჩაპლიგინი და ლუზარევი, დუხობორების წარმომადგენელი ალექსი უგლოვი და ვას. გრემიაკინი), 4 ქართველი (გადასახადთა ინსპექტორი თ-დი მაყაშვილი და მემამულეთა წარმომადგენელი ქართველ-მაჰმადიანნი მამედ-ალი-ბეგი და მუსტაფა-ბეგი ფალავანდიშვილები, ბარალეთის უბნის მცხოვრებთა წარმომადგენელი მურჯიკნელი), და 2 სომეხი (ქალაქის მამასახლისი მეწათუნიანცი და ბოგდანოვიკის უბნის მცხოვრებთა წარმომადგენელი კაროიანცი).

ბჭობის შემდგომ სამაზრო კომისიამ ერთხმად უარზე დაჯდა ახალქალაქის მაზრის ტფილისის გუბერნიისაგან ჩამოშორებას და გუმბრთან (ალექსანდროპოლთან) და ერევანთან შეერთებას. თავის აზრის დასაბუთებლად კომისიამ სხვათა შორის პირველად სწორედ ამ კუთხის ეკონომიურსა და მიმოსვლის საკითხს შეეხა და დაადგინა: შემდგარი აზრია, ვითომც ახალქალაქის მაზრა ქ. გუმბრთან (ალექსანდროპოლთან) უფიციფო დაკავშირებული: მოელი ვაჭრობა და ყველა საჭირობოროტო ინტერესები მცხოვრებლებს განსაკუთრებით ტფილისთან აერთებს, სადაც ისინი თავის საქონელს, სანოვაგესა და ადგილობრივ ნაწარმოებს ასაღებს და საითგანაც მოაქვთ საქონელი და ყველაფერი სახსარი მთელი მაზრისათვის. ამასთანავე საქონლის გადატან-გადმოტანა მოელი წლის განმავლობაში, ზაფხულშიაც და ზამთარშიც, სწარმოებს ახალციხე-ბორჯომ-ბაკურთის შარავსით, აგრედვე როდინოვკა—წალკა-მანგლისზე მოკლე, პირდაპირი საურთო გზით, რომელიც ზამთარშიც-კი არ იკვრება ხოლმე. გუმბრთან-კი (ალექსანდროპოლთან) ზამთარში ნაძვერების გამო, ხოლო გაზაფხულზე წყალდიდობის და ტალახების გამო მოელ თვეებით ყოველგვარი კავშირა, საფოსტოც-კი სრულებით შეწყვეტილია ხოლმე. ზაფხულშიც-კი როდესაც გუმბრის (ალექსანდროპოლის) გზა გახსნილია, მთელი სავაჭრო საქონელი ჯავახეთიდან (ახალქალაქის მაზ.) მაინც ახალციხეზედ, ბაკურიანზე მიდის და მხოლოდ ამ მაზრის ბოგდანოვიკის უბნის სამხრეთს ნაწილს ზოგიერთი საქონელი მეტადრე ბრინჯი, ზაფხულობით გუმბრითგან (ალექსანდროპოლითგან) მოსდის ხოლმე.

ახალქალაქის სამაზრო კომისიის შემოაღნიშნული ერთხმად დადგენილება 24 იანვარს 1914 წ. ტფილისის განსაკუთრებულმა საბჭომ იმავე შე-

მადგენლობით, როგორც ბორჩალოს სამაზრო კომისიის მსგავსივე საკითხის შესახებ დადგენილების განსახილველად იყო შეყრილი, ერთხმოდ დაამტკიცა (იხ. Докладъ члена Тифлисск. губерн. по крестьянскимъ дѣламъ Присутствія. И. Абхазы Предсѣдателю Особаго Закавказскаго Комитета къ № 2651).

### § 7. ჯავახეთ-სამცხის უმჭიდროესი ეკონომიური კავშირი საქართველოსთან წარსულშიცა და ეხლაც.

თუ იმისდა მიუხედავად, რომ ზემოაღნიშნულ ერთავე საბჭოს წევრებმა რუსმა მოხელეებმა მეფის მადვილის სურვილი იცოდენ და მათ გაცნობილი ჰქონდათ, რომ ის ამ გამოყოფას თანაუგრძნობდა, მაინც ეს აზრი ერთხმოდ უარჰყვეს, ცხადია ჯავახეთის ჩამოშორება ტფილისის გუბერნიისგან და გუმბრთან შეერთება მართლაც სრულებით შეუწყენარებელი და ნაძალადევი გეგმა უფიქლა. მართლაც-და საქმარისია აღამიანმა ახალქალაქის გეოგრაფიული პირობები გაითვალისწინოს, რომ მისთვის ნათელი გახდეს, რამდენად თვით ამ ქვეყნის ბუნებრივი აგებულობა ეწინააღმდეგება მის შეერთებას გუმბრთან (ალექსანდროპოლთან). ერევნის გუბერნიისა და გუმბრისა და ყარსისაგან ჯავახეთსა და სამცხეს ერუშეთს ანუ ახალქალაქისა და ახალციხის მაზრებს და ყარსის ოლქის ფოცხოვის უბანს მალალი 7—8 თვის განმავლობაში თოვლიანი და გაუვალი ჯერ ბერდუჯის მთების (=რუსულს Безондальскій хреб.) დასავლეთი ნაწილი, შემდეგ აბოცის მთების (=რუსულს Мадатапинскій хреб.), მერმე ნიალის-ყურის მთის (=რუსულს Чалдырскій хреб. და Ульгарскій хреб. აღმოსავლეთს ნაწილს), დასასრული ერუშეთის მთის (=რუსულს Ульгарскій хреб.) სახელებით ცნობილი უღელტეხილი ჰყოფს. ამ გვარ ფრანგული თვისების გამო ეს მთები მტკვრის შემდინარეების წყალთ-გამყოფელი ქედია და გზებსაც ბუნებრივი მიმართულება სწორედ მტკვრის ხეობისაკენ, ე. ი. ჩრდილოეთისაკენ, აქვს და ანა სამხრეთისაკენ. ამიტომაც არის, რომ ეკონომიურადაც ამ კუთხეს მსოფლად საქართველოსთან შეიძლო რომ ჰქონდა კავშირი. ასე იყო უფელთვის წარსულშიც. ისტორიკოს პაპუნა ორბელიანის სიტყვები მაგ. ცხად-ჰყოფენ, რომ მე-XVIII-ე ს—შიაც, როდესაც მესხეთი ახალციხის საფაშოს სახით ოსმალეთის სახელმწიფოს ეკუთვნოდა და საქართველოს პოლიტიკურად ჩამოშორებული იყო, მაშინაც კი მთელ მესხეთს, განსაკუთრებით კი ჯავახეთსა და სამცხეს საქართველოსთან ჰქონდა მჭიდრო ეკონომიური დამოკიდებულება და იქაური სასოფლო-სამეურნეო ნაწარმობა, საწოვაგე, განსაკუთრებით-კი პური ტფილისში და გარშემო ჩამოჰქონდათ გასაყიდად (იხ. ბროსეს გამოც. Histoire le Géorgie II, 466 და გორელ ქედხუდების არზა ერეკლე II-დმი მირთმეული).

ჯავახეთის (ახალქალაქის) სამაზრო კომისიის ზემომოყვანილი დადგენილება ამტკიცებს, რომ ესლაც ეკონომიური დამოკიდებულების ვითარება და მიმართულება არ შეცვლილა: კვლავინდებურად იქითგან საქონელი ტფილისში ჩამოდის. მაგრამ ამაზე უფრო საყურადღებო ის გარემოებაა, რომ ჯავახეთსა და სომხეთს, ანუ ახალქალაქისა და ჯახალციხის მაზრებს, როგორც რკინის გზის საკომერციო განყოფილების ყოველწლიურ ანგარიშებითგანა ხანს, მარტო აღმოსავლეთ საქართველოსთან კი არა, ჰქონია ეკონომიური კავშირი (საქონელი მარტო რკინის გზით კი არა, იქითგან პირდაპირი, შარა და საურმე გზებითაც მოდის), არამედ დასავლეთ საქართველოსთანაც, ქუთაისის გუბერნიასთანაც. აი მაგ. ომახის რამდენი პური და სხვა მარცვლეულობა გამოდიოდა ყოველწლივ ამ რუთხითან დასავლეთ აღმოსავლეთ საქართველოში და რამდენი მთელს დანარჩენს ამიერკავკასიაში, სომხეთში და ადერბეიჯანში მიდიოდა (ყარსში, ერევანში, ქამარულში, ბაქოში და სხვაგან):

	* საქართველოში:	დანარჩენ ამიერკავკასიაში:
1910 წ.	60557 ფ.	462 ფ.
1911 წ.	152858 ფ.	1800 ფ.
1912 წ.	207752 ლ.	3588 ფ.
1913 წ.	96074 ფ.	1312 ფ.
1914 წ.	17144 ფ.	1238 ფ.

მაგრამ მარტო მიწათმოქმედების მხრივ არ იყო ეს კურხე დანარჩენ საქართველოსთან დაკავშირებული, შესაქანლეობისა და მეცხვარეობის მთელი მეურნეობა საქართველოში უმჭიდროესად, შეიძლება ითქვას განუყრელად, ამ კუთხესთან და ბოძნადოს მაზრის სასაფუძვლო საძოვრებთან არის დაკავშირებული. ასე იყო ძველად, მაშინაც-კი როცა მესხეთი ოსმალთა ხელში იყო, ასეა ახლაც, რაკი საუკუნეთა განმავლობაში ადგილობრივ ჰავის პირობებისდა გვარად შემუშავებულმა ტექნიკამ უთუო აუცილებლობით დაამტკიცა საზაფხულო საძოვრების საჭიროება, ამიტომ სწორედ აქ, თვით ბუნების მიერ შექმნილს საზაფხულო საძოვრებზე იყრიდა ხოლმე თავს საქართველოში სყოფი საქონელი. ეს კუთხე იმდენად აუცილებელი იყო საქართველოს მესაქონლეებისათვის, რომ მაშინაც-კი როცა მესხეთი ოსმალთა ხელში იყო, საქანლის ჰატრანები, განსაკუთრებით მეცხვარეები იძულებული იყვნენ სხვა სახელმწიფოში გადასულიყვნენ საქანლით და მთელი ზეფსული იქ გაეტარებინათ (იხ. ვახუშტის გეოგრაფია 182).

მესაქანლეობის მხრივ ესლაც საქართველოში იგივე პირობებია, როგორც წარსულში იყო. მთელს აღმოსავლეთს საქართველოში სულ 857 000 დენს. საზაფხულო საძოვარი ითვლება, აქეთგან საუკეთესო საძოვრები

ქვემო ქართლში და ჯავახეთში, ანუ ბორჩალოს და ახალქალაქის მაზრებში, სადაც 291 000 დ. საძოვარია.

ამ უმად მთელ აღმოსავლეთ საქართველოში 3 683 000 თავი საქონელი არსებობს, სომხეთის საზღვრებში-კი (ერევნის გუბ., ყარსის ოლქ. და განჯის მაღლ.) სომხთა მთელ მოსახლეობას სულ 3 561 000 თავი საქონელი ჰყავს. ამ მაღლობებზე სომხებს დიდძალი 2000000 დეს. საუკეთესო საძოვარი აქვთ ისე, რომ მთელი ბალახი მოძოვილი იყოს მათი საქონელი ამისთვის საკმარისი არ არის და ვერც შესძლებს. ამიტომ სრულებით ცხადია, რომ სომხებს სასაფხულო საძოვრები სრულდებით არ ესაჭიროებათ. მაშასადამე მათთვის ბოჩხლას და ახალქალაქის მანრები ამ მხრივ, ეკონომიურად არც გამოსადეგნი არიან და არც საჭირო. სულ სხვა მდგომარეობაშია აღმოსავლეთი საქართველო: უამ მანრებოდ მთელი შესაქონლეობა უკიდურეს მდგომარეობაში და განსაცდელში ჩავარდებოდა, საქონელი, განსაკუთრებით ცხვარი, დაისოცებოდა.

თვით ახალქალაქისა და ბორჩალოს მაზრის მცხოვრებთაც შედარებით იმდენი საქონელი არა ჰყავთ (ორთავეში 515772 თავი ითვლება), რომ მარტო მათმა საქონელმა მთელი ამ ფართო და ღონიერ საზაფხულო საძოვრების მოკმა შესძლოს. მაგ. ბორჩალოს მაზრაში საიჯარო საზაფხულო საძოვარი 46000 დეს. ითვლება, აქეთვან 26 სომხთა სოფლის საზოგადოება 10000 დეს.—ით სარგებლობს საქონლის საძოვრად, დანახეხი 36000 დეს.—კი აღმოს. საქართველოს სხვა მანრებითვან მოსულს შესაქონლეებს უჭირავთ. როგორც წარსულშიც, საუკუნეთა განმავლობაში, ეხლაც აღმოსავლეთ საქართველოს დიდძალი საქონელი პატრონებს აქ მოჰყავთ და აძოვებენ. მაშასადამე სრულებით ცხადია, რომ თუმცა მე—XIX-ე ს.—ში შემთხვევითი მიწების გამო ბოჩხლას და ახალქალაქის მანრებში სომეხი ლტოლვილები დაეშენენ და ქართველთა მოსახლეობა აქ მცირე რიცხვანია, მაგრამ მთელს აღმოსავლეთ საქართველოს დანახეხს მოსახლეობას ამ მანრებთან არამც თუ ეკონომიური კავშირი არ შეუწყვეტია, არამედ წინანდებურად უმჭიდროესად მსთან არის დაკავშირებული.

### § 8. როგორ უნდა შევხედოთ სომხთა წადილს ჯავახეთის დაპატრონებისას?

ყველა შემონათქვამის შემდგომ ცხადია, თუ როგორ შეიძლება შეხედოს ქართველთამ სომხთა წადილს ჯავახეთის (ახალქალაქის მანრ.) დასასაკუთრებლად. კრეკლე შეფის პირით საქართველოს რასაკვირველია რუ-

\*) დაწვრილებითი ცნობები ამ საგნის შესახებ იხ. აგრონომ ყაზახაშვილის თხუზულებში „საქართველოს საეროვნო მეურნეობის მოთხოვნილებანი ვადამიჯუნის საკითხთან დაკავშირებით.

სეთთან ამისთვის არ დაუდვია 1783 წ. სელექტორულება, რომ მას შემდგომ, რაც მესხეთი ოსმალეთს ჩამოერთმ, ეს უხსოვარ დროითგან საქართველოს კუთვნილი ქვეყანა, ქართული კულტურის ერთა ძლიერ კერათაცანი, სომეხებს გადასცემოდა. სომეხთა ამ კუთხეში დასახლებისათვის ქართველებს შეეძლო შეეხედნა მხოლოდ ვითარება დროებითი მოვლენისათვის: ვითარცა ოსმალთა მიერ დევნილი ხალხის დროებითი შემოხიზნისა და თავშეფარებისათვის. რა წამს სომეხთათვის პოლიტიკურად ხელსაყრელი პირობები შეიქმნებოდა, — და ეხლა ხომ სწორედ ასეთი ხანა დადგა, — ეს ოსმალეთითგან შემოხიზნული სომეხთა კვლავ თავის სამშობლოს, მამა-პაპათა კერას უნდა დაუბრუნდეს. იქითგან-კი, ოსმალეთითგან აქ დაბრუნდებიან ამ მიწა-წყლის წინანდელი პატრონები. მე-XIX საუკუნის განმავლობაში ოსმალეთში გადასახლებულს ქართველს მაჰმადიანებს არა-ერთხელ უნდოდათ გულით თავიანთ სამშობლოში დაბრუნება და ჯავახეთ-მესხეთში, მამა-პაპულ მიწებზე - დასახლება, მაგრამ მათი ადგილი დაქვრივი იყო. ეხლა რაკი სომეხები თავიანთ წინანდელ ქვეყანაში, სომეხეთში წავლენ. მაშინ სამართლიანობა აღდგენილი იქმნება და ორთავე ერს თავისი მამა-პაპეული კერა დაუბრუნდება.

## VI თ ა ვ ი.

**საქართველოს სამზღვრის უკიდურესი სამხრეთ-დასავლეთის ხაზი.**

### § 1. კოლა-არტანის, ტაო-თორთუმ-ისპირი.

რაკი ეხლა საკითხი ჯავახეთის (ახალქალაქის მაზრის) შესახებ უკვე ყოველმხრივ გამორკვეული გვაქვს, უნდა საქართველოს დანრჩენ მონაპირე კუთხეების შესახებ ზოგიერთი ზედმეტი ცნობები დავუერთოთ.

ზევით უკვე აღნიშნულ იყო, რომ ეხლანდელ ყარსის გუბიის არტანისა და ოლთისის ოლქები, რომლებიც ძველად კოლა-არტანისა და ტაოს ჩრდილოეთს ნაწილს უდრიდენ, საუკუნეთა განმავლობაში ქართველ მოსახლეობას და ერს ეკუთვნოდა. მხოლოდ XVII ს-ითგან მოყოლებული არტანისა და ოლთისის ოლქში თურქთა 200 წლის ბატონობის და ისლამის წყალობით ქართველ-მაჰმადიანებ ქართული ენა დავიწყებული აქვთ. მოსახლეობა აქ თხელია და 1889 წ. არტანის ოლქში 65763 სული იყო და აქეთგან მხოლოდ 1923 სომეხი ითვლებოდა. ოლთისის ოლქში მთლად 31519 მცხოვრებთა შორის სომეხი 3130 იყო.

ამ გვარად ცხადია, რომ არტანისა და ოლთისის ოლქებში სომეხები მოსახლეობის უმნიშვნელო რაოდენობას შეადგენენ. ამას ვერ კიდევ შარშან, 1918 წ. თვით სომეხებიც არ უარწყუოდენ და ა. შაჰატუნიათი მაგალითად

ამბობდა: აქ „სომხები უმნიშვნელო უმცირესობას შეადგენენ“ და ამის გამო ამიერკავკასიის გადამიჯნის დროს სომხეთის სამზღვრებს კარგე დაჯილდოვებით (Административный передель Закавказскаго Края ტფილისი 1918 წ. გვ. 73-74 და 75). ეს კარგობა სომხებს ესლა ალბად დაჭვიწყებიათ და სომხეთის სახელმწიფოს სამზღვრებში მოქცევა ჰსურთ. არტანისა და ოლთისის ოლქისა, რომელიც მათ არც ისტორიულად და არც სომეხთა თანამედროვე მოსახლეობის რაოდენობის მხრივ არ ეკუთვნით.

ხოლო ოსმალეთის სამზღვრებში დარჩენილს მესხეთის, ზემო ტაოს ნაწილში, თერთუმის სეობაში მთელი მცხოვრებნი 1400 სული მთლად გამაჰმადიანებული ქართველები არიან, მაგრამ ქართული დავიწყებული აქვთ. ის-შარში-კი, პარხალის, ხევეკის, გუდახევის და ჭირჭიმის ხეობებში ყველგან ქართველი-მაჰმადიანები ცხოვრობენ და ქართულად ლაპარაკობენ.

## §. 2 ლაზისტანი.

ქართველთა მოსახლეობის უუკიდურესი სამხრეთ-დასავლეთი ნაპირი ჭანებს, ანუ ლაზებს უჭირავთ. ასე იყო წარსულშიაც. მათი კილო მეგრულს ახლო უდგება. ოდესღაც ლაზების ანუ ჭანების მოსახლეობა ტრაპიზონსაც-კი სცილდებოდა და თვით ეს ქალაქი და ოლქიც მათ ქვეყანას ეკუთვნოდა. ჯერ კიდევ წარსულ საუკუნეში, მაგ. 1868 წ. ლაზთა რაოდენობა ინგლისის კონსულის ვ. ჯიფფორდ პალპერის ცნობით რამდენსამე ასს ათასს აღემატებოდა. (Извѣст. Кавк. отд. геог. Общ. 1881 წ. VII წიგ. № 1. დამატება გვ. 15, 17, 59-60 და 68).

პროფ. ნ. მარრის ადგილობრივმა დაკვირვებამ გამოარკვია, რომ ისლამის წყალობით ლაზების გათურქება მსწრაფი ნაბიჯით წინ წასულა.

ამ ყამად ლაზური ანუ ჭანური მოსახლეობა მისივე რიზის სანჯაყით განისაზღვრება, რომელსაც ლაზისტანის სანჯაყსაც უწოდებენ. მაგრამ ეს მიწაწყალიც ორ მთავარ ნაწილად უნდა გაიყოს: რიზესა და ათინას ოლქად. პირველში ხალხს უკვე დედაენა დავიწყებული აქვს და თურქული შეუთვისებია, მეორეში-კი მცხოვრებთა დედაენა ჭანური ანუ ლაზურია. ეს ათინას ოლქი საკუთრივ ათინისა და ხოფას ყაზებისაგან შესდგება. სამხრეთ-დასავლეთით მისი სამზღვარი ქემერის კონტონის (ქემერბურენ) იწყობა, შემდეგ აჭეფება მდ. ყანლი-დერეს, გადასჭრის ათინას წყალისა და ბეიუკ-დერეს სათავეებს და მიადგება პონტოს ქედის მწვერვალს, რომელსაც ვარსამბეკი (ვერშემბეკი) ჰქვიათ. აქეთგან მოყოლაბული ჭანეთის მიწაწყალი ჩრდილო-აღმოსავლეთისაკენ მიემართება და პონტოს ქედსა და შავს-დვანს შუას მოქცეული. ეს ზოლი თანდათინ ვიწროვდება და ბათუმში ოლქში სარბთან თავდება.

ათინას ოლქი ექვს უბნად იყოფება: ხოფას, არქაბეს, ვიწეს, არტამენის, ათინას და ხემშინის უბნებად. სულ 178 სოფელი არის. აქე-

თგან 39 სოფელი ხემშინის ოლქში ითვლება, რომელშიც 12778 სული მცხოვრებია. ხემშინები გამაჰმადიანებული და გათურქებული სომხები არიან. თვით ლაზთა რაოდენობის შესახებ ზედმიწევნითი ცნობები იმ გვარადვე, როგორც ოსმალეთში მცხოვრებ სხვა ეროვნებათა შესახებ, არ მოიპოვება. რუსეთის გენერ. შტაბის საიდუმლო გამოცემაში გენ. ავერიანოვს თავის მონოგრაფიაში „Этнографический и военно-политический обзор азиатских владений Османской империи“ (СПГ. 1912 г. издание отд. генераль-квартирмейстера, გვ. 20) ლაზების რაოდენობა 200000-ად აქვს აღრიცხული. როდესაც რუსეთის ჯარმა ამ მსოფლიო ომის დროს ლაზისტანი დაიჭირა, მცხოვრებთა უმრავლესობამ ოსმალთა ჯართან ერთად უკან დაიხია და ადგილობრივ მხოლოდ 35000 ლაზი-და იყო დარჩენილი. უდროვოდ გასვენებული პროფეს. იოს. ყიფშიძის მიერ ადგილობრივ შეკრებილი ცნობების მიხედვით ათინას ოლქში მკვიდრ ლაზთა რაოდენობა თუ მეტი არა 80000-მდე მაინც უნდა ყოფილიყო. ზედმიწევნითი რიცხვის გაგება მხოლოდ ეხლა შეიძლება, როდესაც მცხოვრებნი თავიანთ სახლ-კარს დაუბრუნდენ, ისიც მხოლოდ ხალხის აღწერის საშუალებით.

## ბოლოსიტყვაობა.

ყველა ზემოაღნიშნული მკითხველს უეჭველია ნათლად დაანახვებდა, თუ რა სამზღვრები ჰქონდა საქართველოს და როგორის თავგამოდებით იცავდა მათ ჩვენი ერი საუკუნეთა განმავლობაში. ამ სამზღვრებში მოქცეული მიწაწყალი და მოსახლეობა მთლიანს ერთეულს წარმოადგენს, რომელიც ბუნებრივ ზღუდეებითაც (მთებითა და მდინარეებით) არის შემოფარგლული და, თანაც, ვითარცა მტკვრისა, რიონისა და კოროხის აუზების შემცველი, გეოგრაფიულად და ეკონომიურადაც ურთიერთთან მჭიდროდ დაკავშირებულია. თუმცა ისტორიული და საერთაშორისო სამართლის ძალით საქართველოს სწორედ ის სამზღვრები უნდა ეკუთნოდეს, რომელიც ზევით იყო აღნუსხული, მაგრამ ზოგან, სადაც საქართველოს დამოუკიდებელი არსებობისათვის უნებლოდ დათმობა შეიძლება, საქართველოს შეუძლიან დაუთმოს მეზობლებს, რომ მეზობლური განწყობილება, რომელიც საქართველოს წარსულშიაც კარგი ჰქონდა, ეხლაც თანხმობითა და მშვიდობიანობით დაიწყოს.

სახელმწიფოებრივს ერთეულს თავისი აუცილებელი მოთხოვნილება და არსებობის პირობები აქვს, რომელთა შორის საპატიო ადგილი სამზღვრებს უჭირავს. საქართველოს სამზღვრების საბოლოო მოხაზულობის გამორკვევის დროს ქართველ ერსა და მის მთავრობას შეუძლიან მხოლოდ სახელმწიფოებრივი თვალსაზრისით იხელმძღვანელოს. მართალია სომეხთა მმართველი წრეები და სომხეთის რესპუბლიკის მთავრობა ჩვენს ერსა და მთავრობას მხოლოდ ეთნოგრაფიულ თვალსაზრისით ხელმძღვანელობას ურჩევენ, მაგრამ რამდენად მათი ზრუნვა გულწრფელია და გამოსადეგი, ის გარემოებაც ცხად-ჰყოფს, რომ თვით მათ პირადად ამ თვალსაზრისით არას დროს თავიანთ პოლიტიკურ გეგმაში არ უხელმძღვანელებიათ. მათ მიერ თავდაპირველი კონფერენციისათვის წარსადგენად დანაზღვრული დიდი სომხეთის სახელმწიფოს სამზღვრები შავი ზღვითგან ხმელთაშუა ზღვამდე გადაჭიმული და ტფილისისა, ბათუმისა და ტრაპიზონ-სინოპის შემცველი, ნათლად მოწმობს, რომ თვით მათ თავიანთ სახელმწიფოს სამზღვრების შემოხაზვის დროს არაპეტუ თანამედროვე ეთნოგრაფიული მოსახლეობის პირობებით არ უხელმძღვანელებიათ, არამედ ზოგან მეტისმეტად შორეულს ისტორიულს საბუთებზე, უფრო-კი მხოლოდ საკუთარ ნება-სურვილზე დაუყარებიათ თავი.



ვიანთი მიწაწყლის მოხაზულობის რუკა. ამის შემდეგ სწორედ გასაოცარია, როდესაც სომეხთა პოლიტიკური და გავლენიანი წრეები ჩვენი მთავრობის წევრებს ნ. ჟორდანიას და ე. გეგეჭკორს და საქართველოს საზავო დელეგაციის წარმომადგენლებს ნ. ჩხეიძეს და ირ. წერეთელს სტამბოლის სომხურს პრესაშიაც-კი პრინციპების ღალატსა და იმპერიალისტობას სწამებდნენ მხოლოდ იმიტომ, რომ ისინი საქართველოს რესპუბლიკის სამხედროების შემოხაზვის დროს სახელმწიფოებრივი თვალსაზრისით ხელმძღვანელობენ და არა მარტო ეთნოგრაფიულით. როცა საერობო ერთეულზე იყო ლაპარაკი, ამგვარი მოსაზრება ასეთ-სეთ კიდევ გასაგები იყო, სახელმწიფოს სამხედროების შემოფარგვის დროს კი უმთავრესი საფუძველი სახელმწიფოებრივი თვალსაზრისი უნდა იყოს.

რატომ არის, რომ თვით სომეხთა პოლიტიკოსები ყოველთვის და ყოველგან სომხეთის რესპუბლიკის სამხედროების შემოხაზვის დროს ეთნოგრაფიულს პრინციპებს არ ემყარებიან? იმიტომ, რომ ყველაზე მეტად ეს პრინციპი თვით სომეხთათვის არის საზარალო. თუ ამისდა მიუხედავად ისინი ჩვენს მთავრობასა და წარმომადგენლებს ამ პრინციპით ხელმძღვანელობას ურჩევენ, ისინი ალბად ფიქრობენ, რომ ეს თვალსაზრისი მხოლოდ საქართველოსთვის არის საღალღებულო, სომხეთს-კი უფლება აქვს ყოველგვარ თვალსაზრისით იხელმძღვანელოს და რომ მაშინაც-კი, როცა ისინი სომხეთისათვის საფრანგეთზე დიდი მიწაწყლის დასაკუთრებას ლაპობდნენ და თავიანთ რესპუბლიკის სამხედროებში სომხებზე უფრო მრავალრიცხოვან უცხო ტომთა მოქცევაზე ოცნებობდნენ, ეს იმპერიალისტობა-კი არ არის, არამედ უაღრესი დემოკრატიობაა.

სახელმწიფოს არსებობისათვის აუცილებლად საჭიროა, რომ მას გარეშე მტრის შემოსევისაგან თავდაცვის საშუალება ჰქონდეს და მისი მყუდრო სამოქალაქო ცხოვრება უზრუნველყოფილი იყოს. ამიტომაც არის რომ ქართველი ერის შეგნებულს ნაწილს, მისს მოთავეებსა და რესპუბლიკის მთავრობას არ შეუძლიანთ თავიანთ სახელმწიფოს სამხედროების მოხაზულობას სამხედრო თვალსაზრისითაც არ შეხედონ. თვით სომხებმა და არარატის რესპუბლიკის მთავრობამ ამ მხრივ ქართველობას, რასაკვირველია თავისდა უნებურად, დიდი სამსახური გაუწიეს და მეზობლურ ძმობა-ერთობაზე ტკბილ საოცნებო სიზმრებითგან გამოაფხიზლეს, როდესაც წინასწარი ფარული სამხედრო მომზადების შემდგომ მოულოდნელად საქართველოს სამხრეთის სამხედროები გადმოლახეს და დაუნდობელი საომარი მოქმედება დაიწყეს. ბ-ნ ჩალხუშიანის როსტოვის რუსულ-სომხურ გაზეთში ამ ამბავის ერთი თვით უწინარეს მოთავსებული ცნობა, რომ სომეხ-ქართველთა შორის ომია და ძლივამოსილი სომხები ტფილისს მიადგნენ, რომელიც დღე-დღეზე სომეხთა ჯარის მიერ აღებული იქნებოდა, აგრეთვე ინგლისურ გაზეთში და-

ბეჭდილი სომხეთის წარმომადგენელთა მიერ სომხეთისათვის მო-  
თხოვნილი სამხდვრების მოხაზულობა და სტამბოლში გამოცემული  
სომხეთის ორი რუკა, რომლებშიაც ტფილისი, მცხეთა, გორი და ბა-  
თუმცი სომხეთის სახელმწიფოს სამხდვრებშია მოქცეული, დასასრულ  
სომხთა საომარ მოქმედების მთელი მსვლელობა სრულის სიცხადით  
ააშკარავებენ, რამდენად ფართო გეგმა ჰქონდათ სომხეთის მთავრობა-  
სა და ხელმძღვანელებს: მათი მიზანი ტფილისის დაპყრობა და დასაკუთრება  
იყო, ხოლო თუ სამხედრო ბედი გაუღიმებდათ, იქმნებ სომხურ რუ-  
კაზე მოხაზული მიწა-წყლის აღებაც. აღვილი წარმოსადგენელია რო-  
გორი ძმობა-ერთობის ჰანგებზე დამღერდენ დაშნაკელთა ბელადები და  
რა სამხდვრებს მიაკუთნებდენ ისინი საქართველოს, მათ მოუფიქრებელს  
მოქმედებას მთელი ქართველობა რომ დიდით პატარამდე, კიდით კი-  
დემდე არ შეეძრა და შემოსეული მტერი მდგრად არ უკუეგდო. თუ  
ეხლანდელი საშინელი განსაცდელისა და უბედურების შემდგომაც, თუ ის-  
ტორიისა და თანამედროვე მრავალი მწარე გაკვეთილებისდა მიუხედავადაც  
სომხეთის გავლენიანი წრეები მაინც საქართველოს სამხდვრების გადმო-  
ლახვას არ დაერიდენ და ჩვენ დედაქალაქის ძალით ხელში ჩაგდება  
მოისურვებს, ძნელი წარმოსადგენელი არ არის, რამდენად მათ მადა მოე-  
მატებათ შემდეგში, როდესაც წარსულისა და აწყყოს მწარე დღეები და-  
ვიწყებული ექმნებათ. ამიტომ ქართველი ერი და მისი მთავრობა შთა-  
ძომავლობისა და ისტორიის წინაშე მოვალეა თავის რესპუბლიკის სა-  
ხელმწიფოებრივი სამხდვრების მოხაზულობას ჯეროვანი ყურადღება  
მიაქციოს და თხიზელ დარაჯად უდგეს. ეს არც ძმობა-ერთობას და  
არც კეთილ მეზობლობას დაუშლას იმათთან, ვინც მართლაც ძმობაზე  
და ძეზობლობაზე ფიქრობს და ქართველ ერსაც ყოველგვარ მოსალოდნელ  
ხიფათისაგან გადაარჩენს. სწორედ ამ კეთილმეზობლურ დამოკიდებუ-  
ლების დამყარება-განძქვიცებისათვის ქართველობას შეუძლიან უარი  
სთქვას თავის უფლებაზე იქ, სადაც საქართველოს თავდაცვის საშუალებ-  
ებს ეს დათმობა საგრძნობ ხიანს არ მიაყენებს, მაგ., აღმოსავლეთით,  
საინგლიში სამხდვრად გიმის წლის მაგიერ კაშკა-ჩაი დასდვას, სამხრეთ-  
აღმოსავლეთის სამხდვრის ხაზად-კი ისტორიულის მაგიერ დებედას  
შემდინარეების წყალ-გამყოფელი მთა აირჩიოს, ხოლო სამხრეთის  
ხაზად ისტორიულის სამხდვრის ერევნის (=ბამბაკის) მთების მაგიერ  
უფრო ჩრდილოეთით მდებარე ბერდუჯის (=რუს. ბეზობდალის)  
მთები მიიჩიოს ძოსამხდვრე ხაზად: საქართველოს ხელში ბერდუჯის  
მთები იქმნება, სომხეთის ზღუდედ და სამხდვრად ერევნის მთები.

ამ მონოგრაფიას დართული აქვს რუკა, რომელიც დამზადებულია  
სამხედრო სამინისტროს ტოპოგრაფიულ განყოფილების მიერ, რისთვის-  
საც მის უფროს პროფ. გენ. ან. ბენაშვილს და ტოპოგრაფიულს გან-  
ყოფილებას დიდს მადლობას მოვახსენებ.

ბათუმი—კონსტანტინეპოლი

1919 წ. იანვარი—მარტი.

## შემოკლ ეპიზოდ დაბეჭდილ სათაურების განმარტება.

АКАГК.—Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией.

Бурнашевъ. Картина—С. Д. Бурнашевъ. Картина Грузіи или описаніе политическаго состоянія царствъ Карталинскаго и Кахетинскаго, Тифлисъ изд. Бѣгичева 1896 г.

С. Н. Бурнашевъ Новые Мат.—Новые Матеріалы для жизнеописанія С. Д. Бурнашева, бывшаго въ Грузіи съ 1783 по 1787 г., собралъ и издалъ съ приложеніемъ картъ, портретовъ и факсимиле С. Н. Бурнашевъ СПБ. 1901 г.

Б. Бутковъ Матеріалы—И. Г. Бутковъ Матеріалы для новой исторіи Кавказа съ 1722 по 1803 годъ I და II წ. СПБ. 1869 წ.

---

## შეთავრეს შეცდომების განწორკება.

გვ. 37. სტრ. 5 უნდა გასწორდეს კორექტ. შეცდომა, რომელიც აზრს ამახინჯებს და წინათქულისაღ ეწინააღმდეგება. უნდა იყოს: „მხოლოდ მე-IX-ე ს-ში“ და სხვა.

---

## შ ი ნ ა ა რ ს ი:

	გვ.
შესავალი . . . . .	3—4
<b>I თავი. ჩრდილოეთის სამზღვარი</b> . . . . .	<b>4—10</b>
§ 1. ჩრდილო-დასავლეთის ხაზი. აფხაზეთ-ჯიქეთი . . . . .	4—6
§ 2. ჩრდილოეთის ხაზი. დვალეთი . . . . .	6—9
§ 3. ჩრდილოეთის ხაზი. დარიალანი და საქართველოს კარი . . . . .	9—10
<b>II თავი. აღმოსავლეთის სამზღვარი. § 1. აღმოსავლეთის ხაზი. ჰერეთი</b> საინგილო . . . . .	10—13
<b>III თავი. სამხრეთ-აღმოსავლეთის სამზღვარი</b> . . . . .	<b>13—15</b>
§ 1. ჰერეთი: ქიზიყი, ყარაია . . . . .	13—14
§ 2. საქართველოს სახელმწიფოებრივ სამზღვრის სამხრეთ-აღ- მოსავლეთის ხაზი . . . . .	15
<b>IV თავი. სამხრეთის სამზღვარი. ქვემო ქართლი. გამყოფელი ხაზი.</b> საქართველოსა და სომეხთს შორის . . . . .	<b>16—35</b>
§ 1. ისტორიული მიმოხილვა. ბრძოლა ამ სამზღვრის გამო II ს. ქ. წ.—XI ს. ქ. შ. . . . .	16—20
§ 2. ქვემო ქართლის ვითარება და მნიშვნელობა XI—XII ს.—ში . . . . .	20—23
§ 3. საქართველოს ვითარება მთარგელი და თავშესაფარ სახელმ- წიფოს მნიშვნელობა და მიმზიდველობა სომეხთათვის . . . . .	23—24
§ 4. ქვემო ქართლის მნიშვნელობა საქართველოსთვის და სამხ- რეთის სამზღვრები XVI—XVIII საუკუნეებში . . . . .	24—26
§ 5. ქვემო ქართლის უაღრესი ეკონომიური. მნიშვნელობა სა- ქართველოსთვის . . . . .	27
§ 6. ამ კუთხის მოსახლეობის ბედ-იღბალი XVII—XVIII ს. ს. და სომეხთა გადმოსახლება . . . . .	28—29
§ 7. სომეხთა გადმოსახლების განსაკუთრებული ხასიათი XVIII- XIX ს.—ში . . . . .	29—32
§ 8. ქვემო ქართლის კუთვნილების საკითხი ისტორიულისა და თანამედროვე თვალსაზრისით . . . . .	32—35
<b>V თავი. სამხრეთ-დასავლეთის სამზღვარი. მესხეთი ანუ ზემო ქართლი</b>	<b>35—45</b>
§ 1. პალაკაციო, ანუ აბოცი და საქართველოს ამ სამზღვრის ხაზი . . . . .	35—36
§ 2. ტაო-ისპირის მოსახლეობა უძველეს დროს და VIII—XII სს. . . . .	36—37
§ 3. მესხეთის მდგომარეობა და პოლიტიკური ბედ-იღბალი XIII—XVIII ს. და მისი გამაჰმადიანება . . . . .	37—38
§ 4. უფლებრივი დამოკიდებულება საქართველოს მთავრობასა და მესხეთს შორის XVIII ს. . . . .	38—39
§ 5. რუსეთის მიერ სამცხე-ჯავახეთის შემოღობვა . . . . .	39—40

დეგა. სომეხთა გადმოსახლება ამ კუთხეში . . . . .	39—40
§ 6. სომეხთა წამოდაგება ჯავახეთის სომეხეთან შესაერთებ- ლად და ამ საკითხის ახლო წარსული . . . . .	40—42
§ 7. ჯავახეთ-სამცხის უმჭიდროესი ეკონომიური კავშირი სა- ქართველოსთან წარსულშიცა და ეხლაც . . . . .	42—44
§ 8. როგორ უნდა შევხედოთ სომეხთა წადილს ჯავახეთის და- პატრონებისას . . . . .	44—45
VI თავი. საქართველოს სამზღვრის უკიდურესი სამხრეთ-დასავლე- თის ხაზი . . . . .	45—47
§ 1. კოლა-არტაანი, ტაო-თორთუმ-ისპარი . . . . .	45—46
§ 2. ლაზისტანი . . . . .	46—47
ბოლოსიტყვაობა . . . . .	49—51
შემოკლებულად დაბეჭდილ სიტყვების განმარტება . . . . .	52
უძთავრეს შეცდომების გასწორება . . . . .	52
შინაარსი . . . . .	53—54
რუკა.	

